

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
кафедра економічних наук

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему
**«СВІТОВИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ»**

Виконав студент 4 р.н.
Буркат Валерій Євгенович
спеціальність – 051 «Економіка»

Науковий керівник:
кандидат економічних наук, доцент
Кузьменко Любов Григорівна
Робота захищена з оцінкою: 88 (В) добре
08.червеня 2021 р.
Секретар ЕК Шинкар З.Є.

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПРИРОДНОЇ МОНОПОЛІЇ ..	6
1.1. Економічна сутність, причини існування, класифікація та соціально-економічні наслідки природної монополії	6
1.2. Теорія регулювання діяльності суб'єктів природних монополій ...	15
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ЗА ФОРМАМИ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ ..	25
2.1. Інституційно-правові засади регулювання	25
2.2. Ціноутворення на продукцію суб'єктів природних монополій	32
2.3. Доступ до спільної інфраструктури	38
2.4. Приватизація як інструмент регулювання ефективності діяльності суб'єктів природних монополій	41
2.5. Ліцензування	45
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИ ОПТИМІЗАЦІЇ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ	51
3.1. Визначення основних напрямів оптимізаційних трансформацій в умовах перехідної економіки	51
3.2. Визначення потенційних шляхів вдосконалення державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в Україні ..	40
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61
ДОДАТКИ.....	67

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Природні монополії існують у кожній країні. Це зумовлено тим, що частина потреб суспільства задовольняється з використанням технологічно складних мереж, які експлуатуються однією структурою. Природні монополії здебільшого перебувають у державній власності, але можуть перебувати й у приватній. Актуальними проблемами функціонування природних монополій є відсутність конкурентності на ринку послуг, належної інфраструктури через перебування функціональних об'єктів у комунальній та державній власності, тривалий процес залучення необхідних інвестицій, подолання яких забезпечить модернізацію, реконструкцію, технічне переоснащення об'єктів.

В процесі лібералізаційних змін в економіці в недостатній мірі використовується інструментарій економічної теорії, що знижує ефективність формування методологічної і методичної бази їх реформування. При цьому наявність ряду невирішених проблем, пов'язаних з виробленням оптимальних моделей структурних перетворень, вдосконаленням інвестиційної діяльності та антимонопольного контролю, надає високу актуальність теоретико-економічному обґрунтуванню передумов, цілей, ефективного інструментарію для побудови і оцінки державної політики регулювання природних монополій в Україні та світі.

Окрім того, зловживання природними монополіями своєю ринковою владою є нині серйозною загрозою економічній безпеці як більшості суб'єктів господарювання, так і країни загалом. В умовах відсутності конкуренції надавачі монопольних послуг нерідко завищують ціни на них, нав'язують неправомірні вимоги, а споживачі, не маючи вибору, змушені миритися з їхньою зухвалою поведінкою. Регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у більшості розвинених країн світу є важливим напрямом державного управління. Ефективне використання тривалого і достатньо

успішного досвіду в цій сфері є нагальним завданням України на найближчу перспективу.

Проблематиці функціонування природних монополій присвячено значну кількість робіт вітчизняних і зарубіжних вчених. Методологічні основи теорії в цій галузі були закладені в працях А. Курно, К. Маркса, А. Маршалла, Дж. С. Мілля, Ф. Енгельса, які досліджували сутність, моделі поведінки монополій ще в кінці XIX – на початку XX ст. Економічний феномен природних монополій і проблеми їх регулювання отримали розвиток в роботах Дж. Гелбрсйта, Дж. Робінсон, П. Самуельсона, Е. Чемберліна, І. Шумпетера, М. Фрідмена. У вітчизняній науковій літературі суттєвий внесок в розвиток основ реформування природних монополій в умовах трансформаційної економіки внесли В. Д. Базилевич, В. Венгер, Л. Кузьменко, В. Лагутін, Г. Филюк, Т. Артемчук.

Також слід звернути увагу на досвід інших пострадянських країн, в першу чергу Росії, так як базис сьогodнішніх природних монополій складався за радянських часів, і віднайдені положення щодо теорії та практики природних монополій однакового походження можуть бути корисними і в Україні. Ціла низка російських авторів досліджувала питання природних монополій ще в 90-тих роках та на початку 2000-них років: Л. Абалкін, Н. Білоусова, І. Бесєдін, А. Городецький, М. Делягін, І. Домніна, В. Катренко, В. Кокорєв та багато інших.

Об'єктом дослідження є діяльність суб'єктів природних монополій. Предметом – світовий досвід регулювання діяльності суб'єктів таких монополій.

Метою роботи є теоретико-методологічне обґрунтування і розвиток сучасних підходів до регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в світі та Україні.

Реалізація поставленої мети визначила необхідність вирішення наступних завдань:

- визначити економічну сутність, причини існування, класифікацію та соціально-економічні наслідки природної монополії;
- проаналізувати теорію регулювання діяльності суб'єктів природних монополій;
- розглянути особливості інституційно-правових засад регулювання, ціноутворення на продукцію суб'єктів природних монополій та доступу до спільної інфраструктури;
- проаналізувати досвід приватизації та ліцензування як інструменти регулювання ефективності діяльності суб'єктів природних монополій;
- визначити основні напрями оптимізаційних трансформацій в умовах перехідної економіки та потенційні шляхи вдосконалення державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в Україні.

Теоретико-методологічною основою дослідження послужили концептуальні, програмні, прогнозні розробки державних органів влади та науково-дослідних центрів, висновки і рекомендації щодо лібералізації природних монополій.

В основу дослідження поставленої проблеми покладені принципи і методологічні підходи наступних загальнонаукових методів: історико-генетичного, системного аналізу, і інструментів економічного дослідження – категоріального, суб'єктно-об'єктного, компаративістського, емпіричного.

Робота має методичну та практичну цінність для всіх, хто займається питаннями природних монополій чи працює безпосередньо в галузі регулювання природних монополій.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків і рекомендацій та списку використаних джерел. Основний зміст роботи викладений на 67 сторінках. Список використаних джерел налічує 62 найменування.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПРИРОДНОЇ МОНОПОЛІЇ

1.1. Економічна сутність, причини існування, класифікація та соціально-економічні наслідки природної монополії

Поняття «природна монополія» в перший раз було використано щодо встановлення контролю за впровадженням природних (природних) ресурсів (звідки і пішла назва). Дане явище вивчав в 1838 році А. Курно, який привів приклад власника джерела, здатного здійснювати контроль вживання води населенням, що живе нижче за течією. Через десять років, в 1848 році Дж. Мілль позначив різницю між штучною та природною монополією: перша формується державою, статус закріплюється законодавчими актами, а її ліквідація сприятиме піднесенню національного багатства. [8, с. 111].

Першою статтею Закону України «Про природні монополії» визначено, що природна монополія – стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги) [29].

В економічній літературі є достатня кількість визначень терміну «природна монополія». В. Лагутін та Ю. Зігліна [18, с. 46] відзначають, що в класичному розумінні термін «монополія» означає ринкову ситуацію. Узагальнюючи трактування поняття природної монополії іншими дослідниками, вказані автори зазначають, що природна монополія – це окреме підприємство; стан товарного ринку; частина підприємства з ознаками

природної монополії; окрема галузь; ситуація на ринку; певна сфера виробництва товарів та послуг.

В. Венгер [11, с. 5] пропонує під природною монополією розуміти ринкову інфраструктуру, що за наявного рівня науково-технічного прогресу надає специфічні послуги, використовуючи мережеву організацію виробництва, характеризується високими постійними витратами, тому виникає необхідність зосередження виробництва в одного виробника.

Виходячи із зазначених дефініцій, можна виділити ряд ознак природної монополії. По-перше, це «стан товарного ринку», тобто певна ситуація, що склалася під впливом великої кількості різноманітних умов. Термін «стан», на наш погляд, також вказує на певну цілісність, органічність всієї структури сформованого ринку, її можливу гнучкість і еластичність під впливом конкретних факторів.

По-друге, споживчий попит на такому ринку може бути задоволений ефективно тільки в умовах відсутності конкуренції. Може йтися про необхідність використання певних інструментів державного регулювання з метою підвищення названої ефективності, наприклад, встановлення державою «верхньої межі» цін на певний товар суб'єкта господарювання, який займає монопольне становище.

По-третє, монополістична ситуація складається на ринку і через об'єктивні причини, прикладом яких законодавець називає технологічну складність процесу виробництва блага. В силу великого обсягу витрат державі необхідно штучно підтримувати «неконкурентне» середовище для того, щоб виробники змогли реалізувати свою продукцію в подальшому.

По-четверте, необхідність створення монополістичного середовища підтверджує те, що товари (послуги), що виробляються (надаються) таким виробником не мають аналогів, їх не можна замінити іншими близькими, схожими продуктами.

По-п'яте, всі вищевказані пункти призводять до того, що при ситуації, що склалася в процесі задоволення попиту на конкретний товар, споживачі не відштовхуються від ціни товару, тому попит на товар нееластичний [3].

На основі наведених визначень можна зробити висновок, що особливостями природної монополії є суспільна важливість товарів чи наданих послуг, економія на масштабі виробництва, технологічні особливості виробництва. Цей висновок підтверджують Н. Кононкова та П. Кононков [15, с. 18–19], які відзначають, що природні монополії – це такі ж суб'єкти ринкової економіки, як й інші підприємства, однак вони мають деякі особливості, що ставлять їх у виняткове становище на ринку та зумовлюють державне регулювання їх діяльності. Особливостями природних монополій як об'єктів державного регулювання є високий рівень концентрації основного капіталу, необхідного для ефективного функціонування, інфраструктурна співпраця з усіма секторами економіки, соціальна значимість галузей природних монополій, вплив на конкурентоспроможність та національну безпеку країни.

Таким чином, природна монополія – це стан товарного ринку, діяльність на якому суб'єктів господарювання підлягає державному регулюванню у зв'язку з виробництвом чи наданням суспільно важливих товарів та послуг в умовах небажаної конкуренції або її відсутності.

До ознак товарів природних монополій відносять:

- відсутність товарів-замінників;
- винятковість в присвоєнні для несанкціонованих споживачів;
- відсутність конкурентності в споживанні;
- масовий і колективний характер;
- капіталомісткість;
- безперервний і практично безкінечний ефект від масштабу виробництва;
- незбереженість;
- довгостроковий низькоеластичний попит і капіталомістка високоеластична пропозиція;

- врахування середніх витрат при визначенні вартості товару;
- нечисленність і змінний характер [21, с. 21].

Для розуміння основної відмінності природної монополії від штучної, сформуємо рис. 1.1.

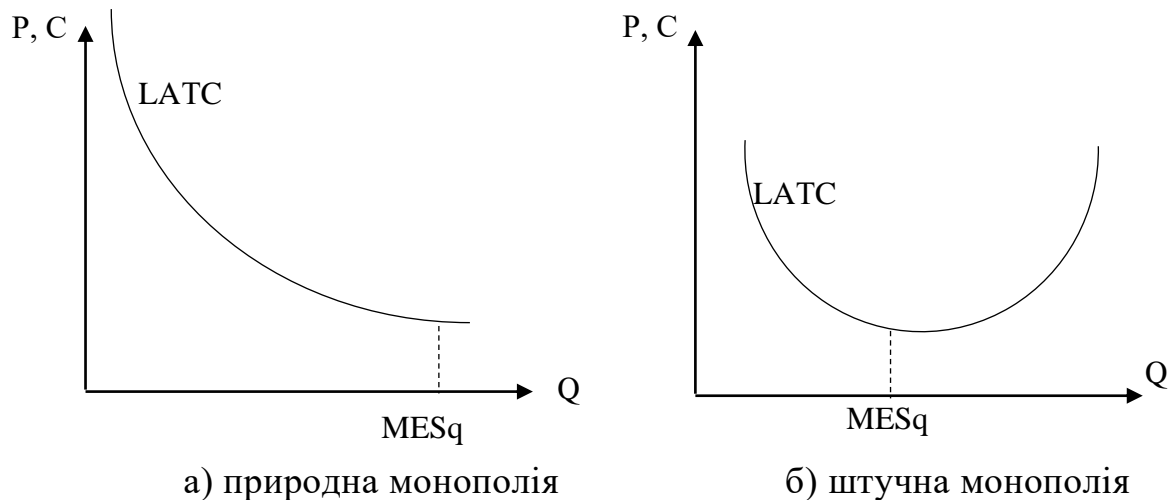

Рис. 1.1. – Відмінності в обсягах мінімально ефективного випуску (MESq) продукції для природної та штучної монополій [5, с. 50]

У суб'єкта господарювання, що діє на ринку природної монополії, крива довгострокових середніх витрат матиме вигляд L-кривої, коли розмір ефективного підприємства дорівнює або наближається до 100 % від обсягу внутрішнього споживання цих благ, в той час як для суб'єктів господарювання, які функціонують на ринках штучної монополії, вона матиме U-подібну форму, тобто позитивна віддача від ефекту масштабу для таких підприємств змінюється сталою, а потім негативною.

Окрім наведеної особливості, природну монополію відрізняє ще й динаміка попиту на її товар. Зокрема, дослідниками даного явища [10] наголошується, що за спадних середніх витрат у суб'єктів господарювання, що діють на ринку природної монополії, спостерігається відповідне їм зростання обсягу попиту.

Звідси, саме наявність кореляційного зв'язку між обсягом ринкового попиту та ефективним розміром підприємства, що проявляється у зростанні ефекту масштабу є однією з причин виникнення природної монополії.

В Україні до суб'єктів природних монополій належить досить велика кількість стратегічно важливих видів економічної діяльності, продукція чи послуги яких мають значний економічний та соціальний вплив на рівень життя населення та національну безпеку країни загалом (рис. 1.2).

Рис. 1.2 – Сфери діяльності суб'єктів природних монополій в Україні*

* сформовано автором на основі [29]

Зведений перелік суб'єктів природних монополій ведеться Антимонопольним комітетом України на підставі реєстрів суб'єктів природних монополій у сфері житлово-комунального господарства, що формуються національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері комунальних послуг, а в інших сферах, в яких діють суб'єкти природних монополій, – національними комісіями регулювання природних монополій у відповідній сфері або органами виконавчої влади, що здійснюють функції такого регулювання до створення зазначених комісій.

У секторах розвитку природних монополій чим більше компанія, чим ближче вона до 100%-вого охоплення ринку, тим вище її прибуток та нижче витрати. В основі природної монополії – характерні риси технології виробництва і обслуговування покупця, які, власне, і роблять виробника суб'єктом господарювання, який займає монопольне становище. Природну монополію слід відрізнити від утвореної законом адміністративної монополії, де позиції діючого на ринку суб'єкта господарювання базуються на законодавчих нормах з метою усунення можливих конкурентів [22].

На даний час природні монополії мають розгалужену систему суб'єктів господарювання. Їх можна класифікувати виходячи з організаційної підпорядкованості, за рівнем локалізації, за сферою діяльності, за економічним районом функціонування та за типом. Техніко-економічними монополіями умовно називають ті, виникнення яких обумовлено технічними чи економічними причинами, пов'язаними з проявом ефекту масштабу.

Природними монополіями виконується ряд функцій, що відображають їхню роль у розвитку національних економік. До їх переліку, зокрема, можна віднести наступні:

– формування бюджету. За сучасного етапу ринкового розвитку природні монополії є важливими джерелами надходжень коштів до державних бюджетів, хоча в Україні спостерігається і зворотній ефект, коли суб'єкти природних монополій є збитковими і дотаційними;

– формування витрат. Вартість продукції і послуг природних монополій відображається у вартості всіх інших товарів, робіт і послуг, що створюються на певному ринку;

– соціального впливу. Продукція і послуги суб'єктів природних монополій займають значне місце у виробничому та невиробничому споживанні, здійснюючи, таким чином, значний вплив на рівень життя населення.

Таким чином, природні монополії виявляють колосальний вплив на якість життя населення. А потреба їх регулювання багаторазово доведена в минулому і крім того, багато разів стане підтверджуватися в перспективі. Залежно від методу регулювання, підбраного країною, і особливостей виконання антимонопольної політики будуть регулюватися не тільки тарифи (в сфері природної монополії), але і якість пропонованого продукту. Безумовно, не потрібно забувати і про те, що регулювання бути сконцентровано не тільки на користь покупця, однак і на користь виробника даного продукту [19, с. 99].

Методи регулювання зобов'язані включати цілу галузь, починаючи з виробництва і завершуючи встановленням «верхнього порогу» вартості. Безумовно, заздалегідь слід враховувати і те, що ціна повинна компенсувати всі без винятку витрати виробництва [1].

Головною причиною появи природних монополій є найбільш результативне задоволення попиту при нестачі конкурентної боротьби в силу технологічних особливостей виготовлення, іншими словами – продукції. З усього перерахованого вище випливає, що сфера природних монополій одна з найбільш значущих і складних, багатозначних, але необхідних.

Отже, природні монополії виникають там, де конкуренція неможлива чи економічно недоцільна, де вона менш ефективно використовує ресурси суспільства. Природна монополія займає привілейоване становище на ринку завдяки технологічним особливостям виробництва чи унікальності ресурсів і з'являється в такій сфері, де з природних, технологічних чи інших причин виключається або обмежується можливість існування конкурентних ринків.

Зокрема, природні монополії формуються в сферах, в яких мінімальні витрати можливі лише за умови, що один суб'єкт господарювання обслуговуватиме весь ринок або ж в тих, де за умови появи кількох суб'єктів господарювання масштаби виробництва будуть неефективно малими.

На основі вищезазначеного, можемо говорити про те, що існування природних монополій має як позитивні, так і негативні моменти для національних економік (рис. 1.3).

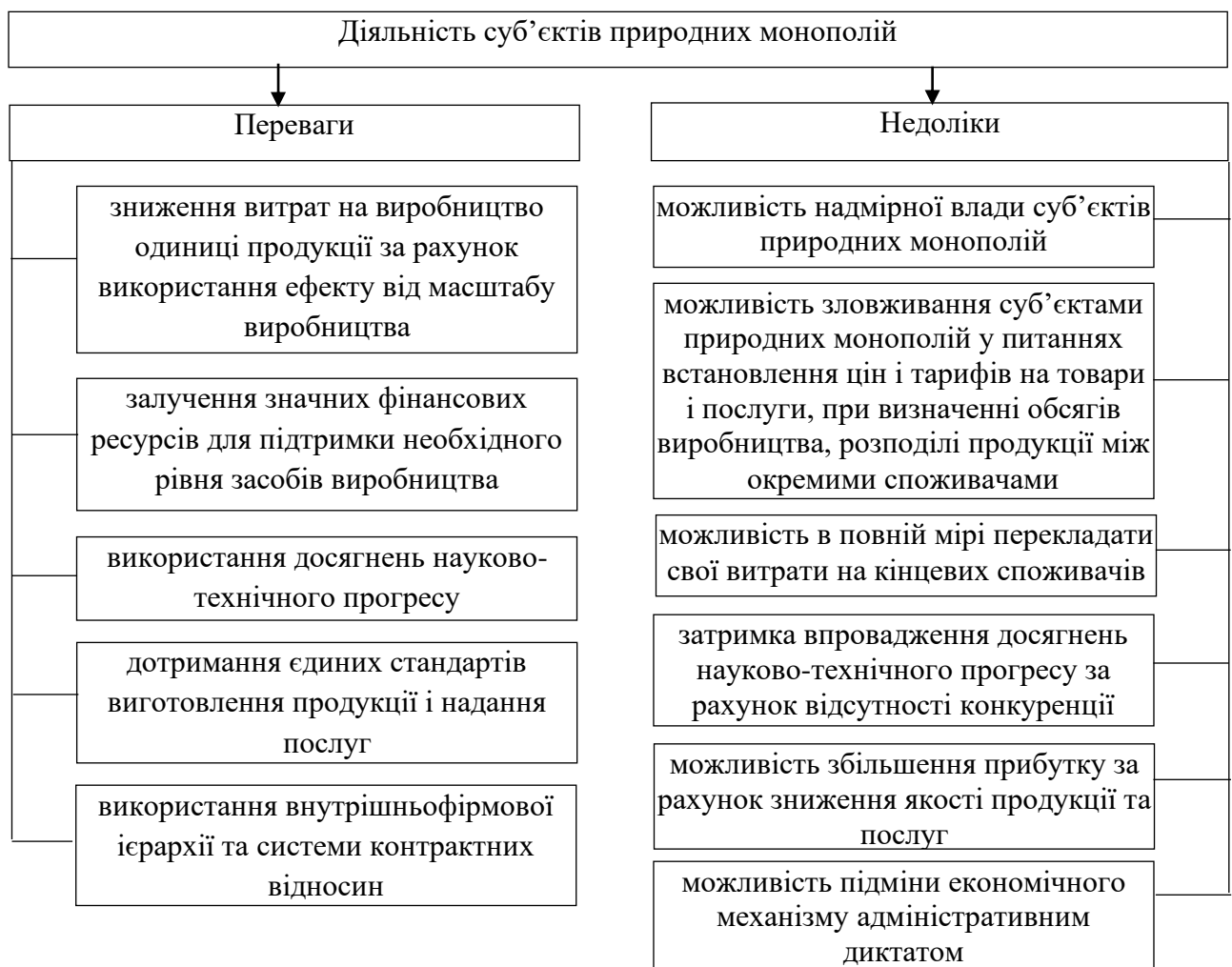

Рис. 1.3 – Позитивні та негативні сторони природних монополій*

*сформовано автором на основі [3]

Існування і розвиток природних монополій в основному адекватно характеру їх взаємозв'язків із зовнішнім середовищем. З одного боку, ці взаємини визначаються динамічним впливом «рівноваги», яке забезпечується створенням в суспільстві на кожному етапі соціально-економічного розвитку

відповідними економічними, політичними і соціальними умовами і принципами, що дозволяють суб'єктам природних монополій функціонувати ефективно. З іншого боку, надаючи суспільству життєво необхідну продукцію або послугу, монопольні структури здійснюють вагомий (а нерідко і визначальний) вплив на всі сфери підприємництва. Такий вплив природних монополій часто проявляється в більшій мірі в негативних наслідках, а саме: в завищенні цін (тарифів) на монопольну продукцію (послуги); нав'язуванні дискримінаційних умов контрагентам; створення істотних перешкод для входу на монополізований ринок потенційних конкурентів. Як протипоказання негативним наслідкам відбувається державне втручання в процес ціноутворення на ринках продукції (послуг) суб'єктів природних монополій [33].

На сьогодні в Україні технічна база компаній тривалий період не відновлювалася, не надходило новітнє обладнання. Саме даними обставинами найчастіше пояснюють незадовільну якість послуг, що надають суб'єкти природних монополій. Наприклад, на залізничному транспорті, як і раніше ходять колишні склади, в житлово-комунальній галузі протікають і дахи, і труби. Однак, при цьому тарифи, тобто вартість послуг, регулярно збільшуються.

Назріває питання: «А куди йдуть подібні великі ресурси?» На це питання абсолютно ніяк не складно дати відповідь, в разі якщо хоча б один раз подивитися на офіси управління. А так як конкурентна боротьба в цій сфері нездійсненна, в такому випадку виходить, що природні монополії мають безумовну силу і в разі якщо її ніяк не регулювати, існує можливість відчувати всі негативні ефекти повною мірою.

Таким чином можна зробити висновки, що монополія представляє собою подібну сферу, де всі канали сконцентровані «в руках» однієї компанії виробника, продукція якої унікальна і не повторна, а перешкоди для доступу на ринок для інших вважаються нездоланими.

Отже, дослідження ролі і місця природних монополій в національній економіці дозволило встановити необхідність забезпечення їх ефективності

діяльності як одного з інститутів економічної системи. Оскільки діяльність суб'єктів природних монополій, інтегрованих у суспільство, здійснює вплив на рівень розвитку економіки, на рівень благополуччя життя населення, на динаміку основних показників соціально-економічного розвитку країни, то в контексті необхідності підвищення ефективності їх функціонування важливою теоретичною і практичною проблемою є розбудова ефективних систем їх регулювання.

1.2. Теорія регулювання діяльності суб'єктів природних монополій

Природна монополія являє собою організаційну структуру, породжену поєднанням і централізацією функцій розміщення виробництва і розподілу випуску в руках одного економічного агента. Відповідно до цієї точки зору, природна монополія як спосіб зниження витрат і економії на масштабах рідко зустрічається поза регульованими галузями ринкової економіки [42, С. 759–762].

Природні монополії є переважно стратегічними об'єктами, від яких залежать не тільки рівень умов життєдіяльності населення і розвитку виробничої сфери, а й безпека держави, тобто ефективне функціонування природних монополій належить до питань національної безпеки. Оскільки в цьому випадку механізм конкуренції не працює, то органи державної влади для уникнення розбалансування всієї системи ринкового господарства мають контролювати таких виробників (оскільки будь-яка монополія схильна зловживати своєю ринковою владою [4, с. 122]).

Сучасна теорія функціонування монополій та регулювання їх діяльності сформувалася завдяки дослідженням Джо Бейна, Дж. Стіглера, Д. Роста, Ф. М. Шерера, Р. Познера та інших науковців. Впродовж тривалої практики регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, в більшості країн сформувалися цілісні системи їх державного регулювання, завдяки чому суб'єкти природних монополій перебувають під пильним контролем держави та

спеціальних регулюючих агенцій і піддаються системним заходам державного регулювання на предмет забезпечення якості й ринкової ціни їх товарів і послуг.

З метою регулювання діяльності суб'єктів природних монополій вносяться певні зміни до економічної політики країн. Інтереси держави в даній сфері полягають у тому, щоб стимулювати інвестиційні потоки до основної діяльності суб'єктів природних монополій та активізувати їх інноваційний розвиток, оскільки це призводитиме до зростання обсягів бюджетних надходжень на всіх рівнях. В той же час, не завжди вдається втримати зростання обсягів витрат на виробництво продукції (послуг) суб'єктів природних монополій, що неминуче призводить до зростання цін і тарифів. В свою чергу, зростання тарифів збільшує обсяги виробничих витрат всіх інших суб'єктів господарювання, що знаходить відображення у динаміці рівня інфляції, зменшення обсягів прибутків суб'єктів господарювання немонопольних галузей і, як наслідок, у зменшенні бази податку та бюджетних надходжень [12, с. 113].

Традиційно уряди країн по всьому світу, усвідомлюючи неминучість існування природних монополій, застосовують один із двох підходів – націоналізацію суб'єктів природних монополій і пряме державне управління чи передачу їх у приватну власність з подальшим регулюванням діяльності. В той же час, які б підходи не застосовувалися, головним правилом розбудови регулятивних систем щодо природних монополій є врахування того факту, що основною метою регулювання має бути забезпечення функціонування суб'єктів природних монополій на рівні, достатньому для стабільного забезпечення населення своєю продукцією і послугами у достатньому обсязі [53].

Головною проблемою, при цьому, виступає застосування оптимального підходу до регулювання цінової політики суб'єктів господарювання, що діють на ринках природних монополій, оскільки необхідним є балансування інтересів усіх зацікавлених сторін (рис. 1.4).

При цьому, Q – обсяг виробництва, P – ціна; AC – середні витрати; D – крива попиту; MC – граничні витрати; MR – гранична виручка за відповідного рівня попиту; B – точка оптимального співвідношення ціни послуг (продукції) і обсягу її виробництва; C – оптимальне поєднання ціни продукції та обсягу випуску з погляду суб'єкта природної монополії.

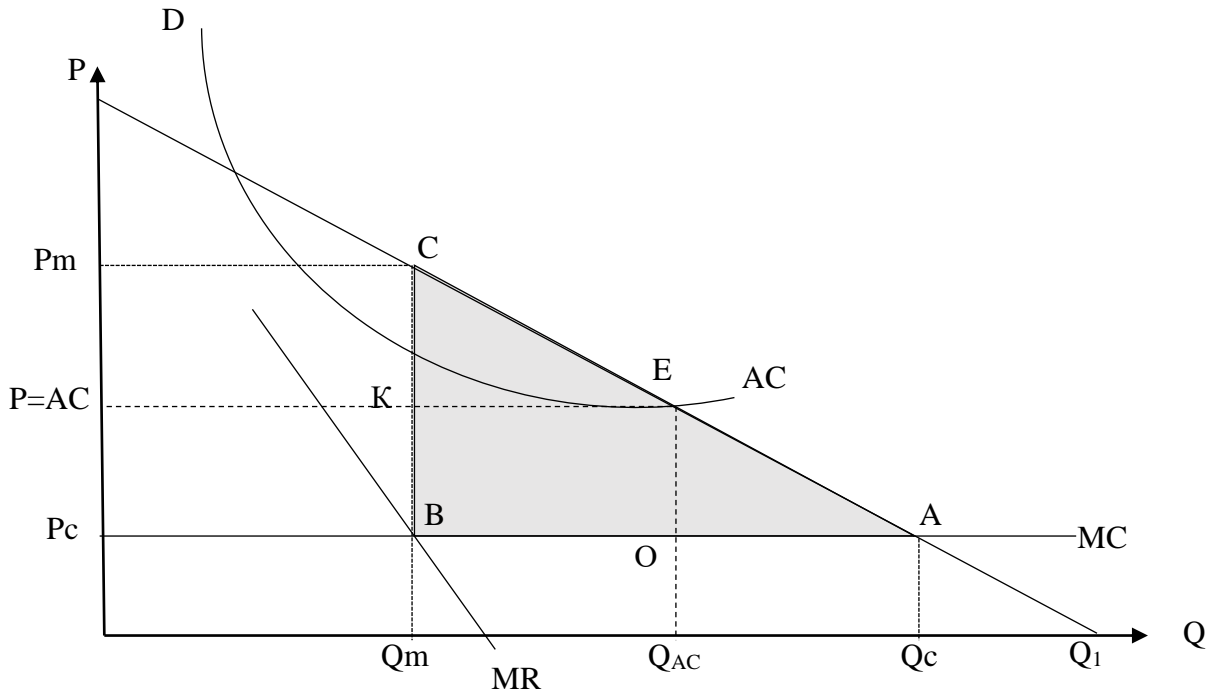

Рис. 1.4 – Формування ціни суб'єктами природних монополій [5, с. 60]

Отже, з точки зору ринкової моделі, оптимальним є співвідношення ціна / випуск в точці B , тобто в точці перетину кривих граничних витрат і граничного доходу. Однак, з точки зору суб'єктів природних монополій, вказаний обсяг випуску доцільно реалізовувати за ціною P_m і максимізувати, таким чином, власний прибуток (точка C). З точки ж зору споживачів, в даній ситуації оптимальною є саме ціна P_c , в той час як обсяг випуску мав би дорівнювати Q_c (точка A).

В результаті, якщо діяльність суб'єктів природних монополій в частині ціноутворення ніяк не регулюється, логічним для них буде встановлювати ту вартість продукції (послуг), яка забезпечуватиме найвищий рівень доходності

(точка С). В такому разі виникатимуть суспільні втрати, що відповідають трикутнику АВС.

Саме з метою балансування інтересів суб'єктів природних монополій і суспільства (населення країни) в цілому і застосовується державне регулювання. Однак, якщо регулятор встановить порогові значення ціни продукції на рівні P_c на догоду суспільним вимогам, то суб'єкт господарювання, який функціонує на ринку природної монополії, отримуватиме збиток від господарської діяльності і або вимушений був би залишити ринок, або потребував би постійного дотування від держави. Проте, якщо застосовувати дотації, то все одно існуватимуть суспільні втрати, які теж оплачуватимуться населенням, просто вже з державного бюджету.

В цьому контексті більш оптимальним вважається саме балансування інтересів зацікавлених сторін – суб'єктів природних монополій та споживачів (користувачів) їх продукції, послуг тощо. Для цього державою розробляються певні регулятивні міри, в результаті яких ціна продукції для споживачів встановлюється на рівні P_{AC} , що відповідає обсягам виробництва Q_{AC} . За такого підходу, як свідчать дані рис. 1.4, значно зменшуватимуться обсяги втрат для суспільства (трикутник ЕАО) і, при цьому, створюватимуться і певні втрати в прибутковості для суб'єкта господарювання, що займає монопольне становище (трикутник ЕКС). Однак, за такого підходу суб'єкт природної монополії може отримувати бухгалтерський прибуток, тому даний підхід в світовій регулятивній практиці отримав назву *second-best*, тобто другого найкращого з можливих варіантів.

Традиційними механізмами регулювання ціноутворення суб'єктами господарювання, що діють на ринках природних монополій, є розрахунок:

- норми віддачі на капітал;
- норми прибутку в залежності від обсягу випуску;
- норми прибутку в залежності від обсягу виручки;
- норми прибутку в залежності від витрат.

В першому випадку норма віддачі на капітал розраховується наступним чином:

$$f \geq \frac{PQ - wL}{K} : \pi = PQ - wL - rK$$

(1.1)

$$\pi \leq (f - r) \times K$$

(1.2)

де P – ціна одиниці продукції (вартість послуги); Q – обсяг випуску; π – прибуток; L – затрати праці; K – капітал; w – ставка заробітної плати; r – відсоткова ставка на капітал.

Якщо, таким чином, f дорівнює 10 %, а r – 8 %, то суб'єкту природної монополії дозволено отримувати не більше 2 % вартості її капіталу в якості прибутку [23, с. 200].

За умови застосування другого підходу, тобто встановлення норми прибутку в залежності від обсягу випуску, формула розрахунку матиме вигляд:

$$\pi \leq k \times Q$$

(1.3)

де k – прибуток у грошовому вигляді, дозволений на одиницю обсягу випуску.

При застосуванні норми прибутку в залежності від обсягу виручки, формула розрахунку матиме вигляд:

$$\pi < k \times P \times Q$$

(1.4)

де k – частка доходу, яку дозволено перетворювати в прибуток (рівень рентабельності за доходом).

Якщо застосовується підхід щодо визначення норми прибутку в залежності від обсягу витрат, формула розрахунку матиме вигляд:

$$\pi < k \times (wL + rK)$$

(1.5)

де k – частка витрат, яку дозволено перетворювати в прибуток (рівень рентабельності за витратами).

Тривалий міжнародний досвід регулювання діяльності суб'єктів природних монополій показує, що тарифи, які встановлює регуляторний орган, не гарантують суб'єкту регулювання відшкодування повної вартості витрат. Інакше кажучи, регулятор не завжди погоджується або з оцінкою майна власником, оскільки вона може не враховувати використання цього майна для нерегульованої діяльності, або з обсягом витрат на придбання і експлуатацію активів, необхідних для регульованої діяльності. У той же час, регуляторний орган повинен надати суб'єкту господарювання реальну можливість відшкодувати повну вартість капіталу і не створювати зайвих бар'єрів для власників. Теорія регулювання діяльності суб'єктів природних монополій обґрунтовує цей аргумент тим, що надання гарантій суб'єктам регулювання є контрпродуктивним, оскільки таким чином усуваються стимули для підвищення ефективності і продуктивності [46].

В Україні на сьогодні застосовується таке визначення терміну «регуляторна база активів» (далі – РБА) – «сукупна вартість активів суб'єкта природних монополій, суб'єкта господарювання на суміжних ринках у сфері комбінованого виробництва електричної та теплової енергії (які використовуються для сфери діяльності, що підлягає регулюванню відповідно до цього Закону), що визначається у порядку, затвердженому органом, який

здійснює державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій» [29].

У міжнародній регуляторній практиці розвинених країн з більш ніж столітнім досвідом регулювання визнається, що регулятор повинен поважати права власності і діяти аргументовано і прозоро, мати фактичні і законні підстави для прийняття рішень, що впливають на ці права.

При цьому сьогодні відсутні дослідження і публікації на тему визначення РБА при державному регулюванні цін суб'єктів природних монополій, в яких враховуються особливості режиму власності на їх майно, яке не підлягає приватизації, і амортизаційні відрахування при ціноутворенні на принципах стимулюючого регулювання. У національних дослідженнях не розглядаються особливості визначення РБА для реалізації нових інвестиційних проектів, що передбачають для цього залучення приватного капіталу. У той же час саме питання визначення РБА та амортизаційних відрахувань важливий для досягнення цілей ціноутворення за методом стимулюючого регулювання, оскільки РБА є базою для отримання доходу на інвестований капітал, а амортизація забезпечує його повернення.

У першому підручнику з питань регулювання ціноутворення суб'єктів природних монополій Дж. Бонбрайт підкреслює, що ще в 1961 р. визначення бази для застосування норми доходу було найбільш дискусійним правовим питанням в історії діяльності суб'єктів природних монополій інфраструктурних галузей. При цьому вважалося, що такою базою повинна бути «історична, документально підтверджена вартість основних засобів, з незначним забезпеченням сплати відсотків за користування коштами в період будівництва і робочого капіталу». Через деякий час виникло багато дискусій з приводу визначення бази для застосування норми доходу навколо вибору методів оцінки активів на момент впровадження стимулюючого регулювання, перегляду історичної вартості активів у разі їх продажу іншим суб'єктам господарювання за ринковою ціною, введення відновної вартості, застосування в практиці

регулювання принципу оцінки активу для включення в РБА на предмет того, «задіяна вона у виробництві і корисна» тощо [45].

Хоча в нашій національній науці питання РБА майже відсутнє, проте беремо на себе відповідальність запропонувати включити термін РБА в якості основної характеристики, яку слід використовувати в регулюванні діяльності суб'єктів природних монополій.

Саме за такого підходу працює ERRA. Регіональна асоціація енергетичних регуляторів (ERRA) є міжвідомчою неприбутковою організацією, об'єднаною спільною метою своїх учасників покращити енергетичне регулювання та досягти прогресу як стабільних, ефективних регуляторів енергетики з необхідною автономією та повноваженнями для позитивних змін. ERRA широко сприймається як приклад надзвичайно успішної регіональної асоціації та визнана важливою міжнародною інституцією, оскільки охоплює Європу, Азію, Африку, Близький Схід, Північну та Південну Америку. ERRA була створена та інституціоналізована за фінансової підтримки Американського агентства з міжнародного розвитку (USAID) у 1999–2008 роках.

ERRA відіграє важливу роль у прискоренні енергетичної реформи та розвитку ринку в Європі та Євразії, а шлях від становлення до сьогодення пропонує важливі уроки щодо того, як підтримати прогрес до самостійності енергетичного регулювання [60].

РБА, як правило, є вираженням чистої вартості активів компаній при регулюванні ціноутворення. РБА – основа для визначення двох фундаментальних складових необхідного доходу компанії: доходу на інвестований капітал (тобто на РБА) і амортизацію. Ці дві складові розрахунку капітального характеру додаються до прогнозованого рівня витрат некапітального характеру з метою визначення потреби в доході бізнесу, який той сподівається відшкодувати за рахунок тарифів на послуги для споживачів. Відповідно, рішення регуляторного органу щодо значення РБА відіграє особливу роль в контексті ціноутворення. Тому рішення про РБА, напевно, має

найбільший вплив на досягнення балансу інтересів між споживачами і постачальниками регульованих послуг [44].

Друга проблема стосується перерозподілу монопольного прибутку. Суб'єкти природних монополій, акумулюючи економічну ренту, мають більше можливостей для проведення інновацій та вкладення коштів в науково-дослідні та конструкторські розробки, що дає їм перспективу ще більшого нарощування ренти (від інновацій). Ця монопольна рента не повинна цілком залишатися в руках вказаних суб'єктів, а повинна вилучатися через податки або ж резервуватися державою для цілеспрямованих вливань в монопольну галузь. Якщо ця галузь приватизована, то монопольні фінансові вигоди дістаються акціонерам через дивіденди або збільшення капіталу акціонерного товариства. Економічна реалізація цих вигод повинна бути предметом зацікавленої уваги з боку регулюючих органів та держави, так як вони використовуються, по-перше, для посилення монопольної ринкової позиції шляхом диверсифікації в інші галузі; по-друге, для трансферу національного багатства на користь власників акцій монопольних галузей, для яких знижений фінансовий ризик поєднується з підвищеною прибутковістю [62, с. 212–213].

Третя проблема пов'язана з інтенсивним втручанням політичних інтересів і впливів (в тому числі з боку держави) в економічну діяльність регульованої природної монополії. Провідником такого втручання стають самі регулюючі органи [50, с. 273]. Досвід показує, що чим ширше повноваження і свобода дії регулюючих органів, тим важче їм уникнути тиску з боку уряду, якщо їх рішення зачіпають політичні інтереси [51, с. 3]. Відомий випадок у Великобританії, коли регулюючий орган прагнув підвищити монопольні ціни на газ всупереч бажанню учасників галузі [61, с. 511]. Інша сторона цієї ж проблеми: так звана пастка регулювання (так званий тиск на регулюючі органи з боку регульованою галузі), якої не вдається уникнути навіть при максимальній відкритості цього процесу [50, с. 273; 47, с. 102]. Причому, знову таки, масштаби лобіювання промисловими групами своїх інтересів в регулюючих органах пропорційні свободі дії останніх [62, с. 198–199].

Одночасно, природні монополії як цілісні організаційні структури дуже стійкі щодо реформ. Так, самий радикальний варіант реорганізації був впроваджений в Великобританії, де в результаті реструктуризації залізничної компанії «British Rail» було утворено кілька десятків малих приватизованих компаній. Досвід їх роботи виявив низький рівень внутрішньогалузевої конкуренції на транспортному ринку. Більшість відносно невеликих приватизованих компаній після реорганізації здали свої конкурентні позиції і були поглинені великими структурами, об'єктивно які знову стають монополями [20]. Відзначимо, що концентрація має свої позитивні сторони, зокрема: посилення позицій великих компаній в конкурентній боротьбі з іншими операторами ринку; усувається дублювання паралельних видів діяльності; проводиться централізація управлінського апарату; утворюється можливість для більш ефективного використання технічних засобів.

Успішне відділення природного монопольного ядра залежить від наявності єдиної методологічної бази, правильного визначення мети на всіх етапах реформування. Забезпечення єдиного підходу до визначення природного монопольного ядра сприяє відповідна законодавча база, спрямована: на безперервність на всіх етапах реформування; підвищення інвестиційної привабливості суб'єктів природних монополій, обліку галузевих особливостей здійснення приватизаційних процесів.

Отже, регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, включає встановлення техніко-економічних нормативів цієї діяльності (в тому числі норми прибутку, цін і т. д.), її адміністративно-юридичну регламентацію (в тому числі і контроль за дотриманням нормативів) і заходи з організації пов'язаних ринків.

На сьогоднішній день в економічній теорії існують різні думки про методи та межі регулювання діяльності суб'єктів природних монополій. Сучасні погляди на дану проблему мають дискусійний характер. Однак всі вони виходять з того, що будь-яке регулювання здатне завдати шкоди не тільки природній монополії, але і суспільству в цілому.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ЗА ФОРМАМИ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ

2.1. Інституційно-правові засади регулювання

Методи державного регулювання – антимонопольні заходи, спрямовані на запобігання зловживання монополюючим становищем, щодо якості, ціни й процедур розподілу продукції і послуг у сфері природних монополій. Світовий досвід державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій має більш ніж вікову історію та свідчить, що в більшості розвинених країн держава здійснює жорстке регулювання діяльності суб'єктів природних монополій.

Так, в європейських країнах суб'єкти природних монополій перебувають під пильним контролем держави та спеціальних регулюючих інстанцій і піддаються системним заходам державного регулювання на предмет забезпечення якості й ринкової ціни їхніх товарів і послуг. Тому в країнах Європейського Союзу використовують різноманітні методи регулювання, щоб забезпечити максимально ефективне функціонування сфер природних монополій.

Основними проблемами, які розглядаються в контексті регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, є захист інших суб'єктів господарювання, населення від їх впливу, а також питання про те, наскільки потрібно захищати суб'єктів природних монополій, щоб не зашкодити загальнодержавним інтересам. На законодавчому рівні цей підхід відображає той факт, що в законодавстві багатьох країн (зокрема, Німеччини, Великобританії, Бельгії, Франції тощо) відсутні спеціальні закони щодо природних монополій. Більше того, у конкурентному законодавстві багатьох країн Західної Європи термін «природна монополія» взагалі не згадується, а використовуються інші, але схожі за значенням терміни: «служба, необхідна

всім», «публічна служба», «служба загального економічного інтересу», «мережева служба» та ін.

Незважаючи на те, що кожна держава Європейського Союзу самостійно вибирає інструменти для регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, усі країни будують свою політику щодо природних монополій відповідно до норм Римської угоди. Основні підходи, які визначено у цьому документі й які використовує Єврокомісія, базуються на декількох принципах:

- в економіці немає секторів, які можуть бути захищеними від конкуренції завдяки своїй природі – всі ринки повинні бути лібералізовані;

- кожна держава – член ЄС є вільною у власному визначенні послуг загального використання, що можуть надаватися через механізм обмеження конкуренції;

- обмеження конкуренції повинно бути адекватним, тобто державне регулювання не повинне бути більшим, аніж надання гарантій, необхідних для виконання суб'єктами природних монополій їх завдань;

- законодавство ЄС не передбачає для підприємств, наділених спеціальними правами на ринку для задоволення суспільних потреб, обов'язкової державної чи приватної форми власності [59].

Одним із принципів конкурентної політики ЄС є також принцип регулювання концентрацій. Відповідні норми не встановлені прямо у Римському договорі, але пізніше Європейська Комісія, а також практика суду ЄС, довели необхідність винесення цього питання на наднаціональний рівень. У 1989 р. був прийнятий Регламент № 4064/89, який передбачав отримання єдиного дозволу Європейської Комісії на концентрації, які за своїм масштабом можуть вплинути на конкуренцію на рівні всього співтовариства. Цей регламент потім був замінений Регламентом 139/2004, що продовжив вдосконалення механізму контролю за концентраціями.

Що стосується інституційної системи регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у країнах – членах Євросоюзу, то на наднаціональному рівні в ЄС на цю сферу поширюються загальні принципи регулювання

діяльності монопольних утворень. Так, якщо діяльність корпорації або групи корпорацій порушує конкурентне законодавство, позивач може звернутися до антимонопольних органів або судів держав – членів ЄС. Якщо ж справа стосується інтересів кількох країн або ЄС у цілому, то позивач може звернутися до Європейської Комісії. На підставі звернень ЄК проводить розслідування. У разі підтвердження порушення норм ЄС щодо конкуренції ЄК може прийняти рішення щодо відміни певної угоди, припинення певної практики або накладення фінансових санкцій. Оскаржити рішення ЄК можна в Суді першої інстанції або Європейському Суді [37, с. 68].

Варто відзначити, що в країнах ЄС регуляторний вплив на діяльність суб'єктів природних монополій здійснюється переважно органами місцевого самоврядування, проте в деяких країнах існують спеціально створені органи, які контролюють якість та ціни на продукцію природних монополій.

Розвинена система галузевих регулюючих органів у сферах природних монополій і галузей, приватизованих у часи правління уряду М. Тетчер, діє і у Великобританії. Це, зокрема, Відомство з питань ринків газу й електроенергії, Особливість цієї країни в тому, що британські органи, які відповідають за конкурентну політику, й зазначені регулюючі органи сфери природних монополій мають паралельні повноваження щодо застосування конкурентного законодавства.

Відповідні регулюючі агенції існують також у Китаї, Франції, Італії, Швеції, Бразилії, Австрії, Японії й багатьох інших країнах. У США вказані регулюючі структури почали створювати ще в позаминулому столітті. Першим таким органом була Комісія з транспорту та торгівлі між штатами, створена 1887 року (згодом названо Комісією з торгівлі між штатами). На неї було покладено повноваження регулювання залізниць, автомобільних перевезень, деяких видів річкових і морських перевезень. У 1934 р. створено Федеральну енергетичну комісію, яка, крім електроенергетики, регулює операції з газом і трубопроводи, а також Федеральну комісію зі зв'язку, яка відповідає за телефонний зв'язок, кабельне телебачення, радіо і телеграф. У 1936 р. створено

Федеральну морську комісію, а в 1938 р. сформовано Управління цивільної авіації [8, с. 5].

Комісії розглядають пояснення сторін, гласно проводять попередні слухання, приймають зважені рішення. Як правило, компанії, які діють у сферах природних монополій, не націоналізуються, а належать приватним особам. Здебільшого вони незалежні від держави в питаннях організації виробництва, прийняття інвестиційних рішень тощо. Державне регулювання стосується переважно тих параметрів їх діяльності, які безпосередньо впливають на інтереси споживача: рівень цін, обсяг виробництва, межі ринків збуту, вимоги до якості вироблених товарів.

В умовах сьогодення в США регульованими залишаються такі сфери природних монополій і суміжних ринків, як залізничний, авіаційний та інші види транспорту; низка паливно-енергетичних виробництв (газопостачання, виробництво електроенергії); надання багатьох видів комунальних послуг. Державне регулювання стосується переважно тих параметрів діяльності підприємств у цих сферах, які безпосередньо впливають на інтереси споживача: рівень цін, обсяг виробництва, межі ринків збуту, вимоги до якості вироблених товарів і послуг. Найпоширеніший метод регулювання полягає в тому, що ціни на товари і послуги, які мають характер природної монополії, встановлюються державними органами [8].

Також у світовій економічній спільноті значну роль приділяють контролю над якістю послуг, що надаються суб'єктами природних монополій. Контроль якості базується на стандартах якості серії ISO 9000:2000, які були прийняті Міжнародною організацією зі стандартизації ще 15 грудня 2000 р. Ці стандарти містять найкращу світову практику управління, прийняті більш ніж у 200 країнах світу і гармонізовані з національними стандартами. Особливе значення ISO 9000:2000 має для природних монополій, які володіють природними ресурсами, капіталомісткими інфраструктурними активами і виробляють суспільно значиму, невідповідно попиту на продукцію. Застосування цієї системи можна знайти в технологічних процесах провідних нафтогазових

компаній, в організації перевезень європейських залізничних компаній. Причому слід зазначити, що за недотримання природною монополією системи якості по відношенню до споживачів її продукції (послуг) із боку держави можуть послідувати санкції у вигляді різних штрафів і обмежень [24].

В Україні з метою регулювання зазначеної сфери було прийнято закон «Про природні монополії» №1682-III від 20 квітня 2000 року, в якому визначено сфери діяльності, які повинні регулюватися державою, та суміжні з ними ринки, а також перелік органів регулювання.

Так, предметом державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, згідно з українським законодавством, є:

- ціни (тарифи) на товари, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій;
- доступ споживачів до товарів, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій;
- інші умови здійснення підприємницької діяльності у випадках, передбачених законодавством [29].

На сьогодні, комплекс нормативних документів, якими регулюється діяльність суб'єктів господарювання у сферах природних монополій, включає: Повітряний кодекс України, Кодекс торговельного мореплавства України, Закони України «Про транспорт», «Про трубопровідний транспорт», «Про залізничний транспорт», «Про ринок електричної енергії», «Про державне регулювання у сфері комунальних послуг», «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», «Про ринок природного газу», «Про питну воду та питне водопостачання», «Про теплопостачання», інших Законів України, що встановлюють особливості здійснення господарської діяльності у сферах природних монополій.

Принципи державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, затверджені вітчизняним законодавством, представимо схематично (рис. 2.1).

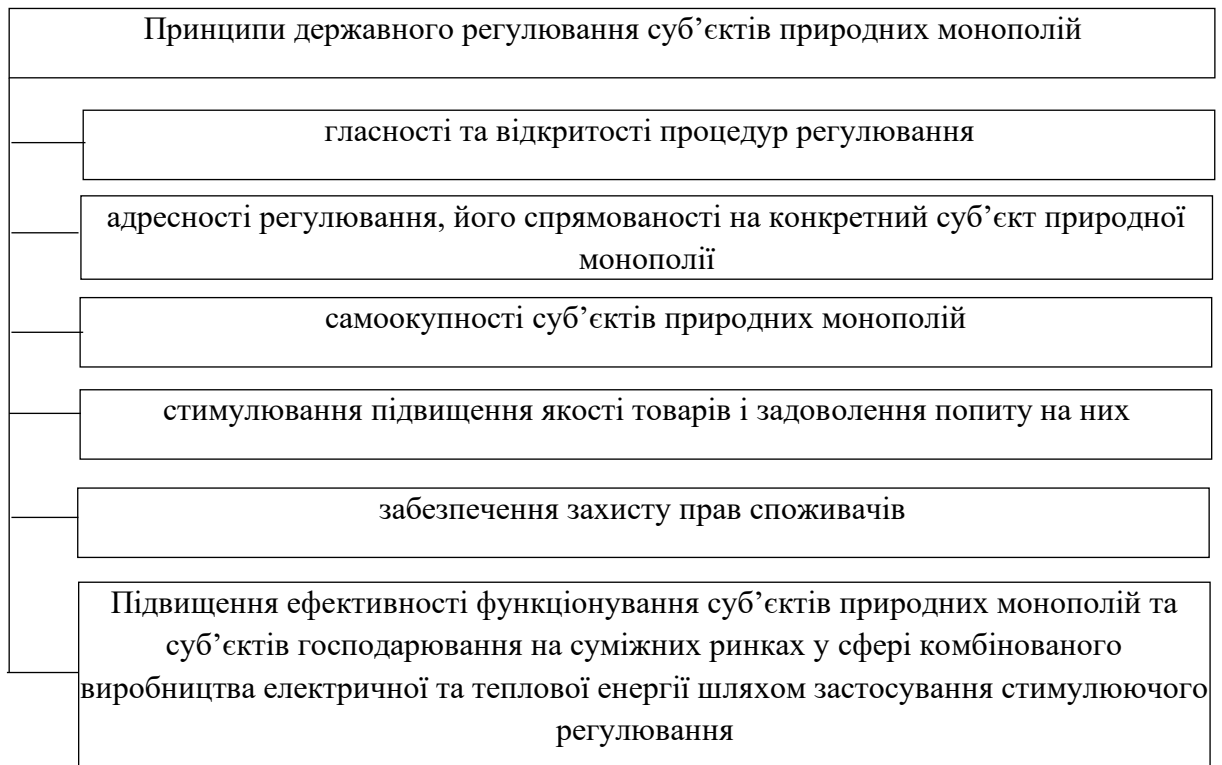

Рис. 2.1 – Принципи державного регулювання природних монополій в Україні*

* сформовано автором на підставі [29]

Державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій здійснюється національними комісіями регулювання природних монополій, які утворюються і функціонують відповідно до Закону України «Про природні монополії» з особливостями, встановленими законом.

Національні комісії регулювання природних монополій є державними колегіальними органами, які утворюються та ліквідуються Президентом України. Вони підпорядковуються безпосередньо Президенту України та підзвітні Верховній Раді України.

Комісія як колегіальний орган утворюється у складі Голови комісії та шести членів. Основною формою роботи комісій як колегіального органу є засідання. До переліку завдань комісій з регулювання діяльності суб'єктів природних монополій відносяться:

- регулювання діяльності суб'єктів природних монополій;

– сприяння створенню умов, які забезпечують за рахунок виникнення та розвитку конкуренції виведення товарного ринку із стану природної монополії, що дасть можливість ефективніше задовольняти попит, а також сприяння розвитку конкуренції на суміжних ринках;

– формування цінової політики у відповідній сфері регулювання;

– сприяння ефективному функціонуванню товарних ринків на основі збалансування інтересів суспільства, суб'єктів природних монополій та споживачів товарів, що виробляються (реалізуються) суб'єктами природних монополій.

Сьогодні в Україні утворена і функціонує лише Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, правові засади функціонування якої визначаються однойменним законом [28]. Формування інших регулятивних комісій або перебуває на стадії законопроектів, або ще на стадії обговорення доцільності утворення.

У випадках, встановлених законом, державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій може здійснюватися органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Якщо діяльність суб'єктів природних монополій спрямована на задоволення потреб окремого регіону, то функції державного регулювання їх діяльності можуть бути делеговані в установленому порядку Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям з наданням їм відповідних повноважень.

Рішення щодо застосування стимулюючого регулювання у відповідній сфері приймається органом, який здійснює державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, суб'єктів господарювання на суміжних ринках у сфері комбінованого виробництва електричної та теплової енергії, за погодженням з центральним органом виконавчої влади з питань формування політики у відповідній галузі та центральним органом виконавчої влади, що відповідає за реалізацію державної цінової політики.

“Державний контроль за додержанням законодавства про захист економічної конкуренції у сферах природних монополій” здійснюється Антимонопольним комітетом України відповідно до його компетенції. Громадський контроль за діяльністю суб’єктів природних монополій здійснюють об’єднання споживачів у порядку, встановленому законодавством.

2.2. Ціноутворення на продукцію суб’єктів природних монополій

Під терміном «ціноутворення» розуміється контроль над встановленням тарифів і цін. Контроль повинен бути помірним, не надто жорстким, інакше він може привести до дисбалансу ринкових відносин.

Державні органи мають право регулювати ціни тільки на обмежене коло товарів і при певних умовах, встановлюючи загальні підходи і принципи до ціноутворення.

У практиці в даний час досить широко використовуються цінові методи державного регулювання діяльності суб’єктів природних монополій, визначені проблеми ціноутворення, а також деякі ефективні шляхи їх вирішення.

В теорії недосконалої конкуренції розглядаються три основні завдання державного регулювання природних монополій [36]: по-перше, необхідно, щоб їх ціни були максимально наближені до рівня граничних витрат; по-друге, потрібно забезпечити тільки нормальну норму прибутку; по-третє, їх виробництво повинно бути ефективним. Відповідно до цих завдань, держава повинна підтримувати такий рівень цін на продукцію природних монополій, який буде одночасно максимально наближений до граничних витрат, але в той же час дозволить отримувати дохід, достатній для відшкодування витрат.

У сучасній практиці регулювання існує два можливих методи покриття витрат для природно монопольної галузі і одночасно підтримки соціально прийнятних тарифів, які широко застосовуються в різних країнах світу – це двокомпонентні тарифи і перехресне субсидування.

Двокомпонентний тариф складається з фіксованої плати за право постановки на обслуговування і змінної плати за кожну одиницю спожитих послуг (приклад цього методу можна побачити в телекомунікаціях, де використовуються різноманітні комбінації абонентської та погодинної оплати послуг). Недоліком цього методу є те, що суб'єктам природних монополій для підтримання оптимальної обсягу інвестицій в різні періоди часу потрібно неоднакова величина доходу на капітал.

Перехресне субсидування – це встановлення різних тарифів для окремих груп споживачів, коли відносно низькі тарифи для одних споживачів компенсуються високими тарифами для інших. Цей метод широко застосовується в країнах з нерозвиненою ринковою економікою. Прикладами можуть служити встановлення різних тарифів для вантажних і пасажирських залізничних перевезень, а також в електро- і газопостачанні. Однак, застосування цього методу може виявитися гальмом подальшого розвитку не лише інфраструктурних галузей, а й усього реального сектора економіки, оскільки неможливо постійно вирішувати проблеми енергетики та залізничного транспорту за рахунок промислових споживачів.

Моделі ціноутворення, які широко практикуються в США, Південній Америці та Японії, умовно можна віднести до «адміністративного регулювання». До них відносяться витрати плюс прибуток, метод індексації цін і тарифів, а також регулювання норми прибутку на капітал.

Різні методи стимулюючого регулювання популярні в Західній Європі і називаються «мотиваційне регулювання». До них відносяться: диференційована шкала, регулювання порогу виручки і цін. Зазначені методи збільшують фінансову зацікавленість компанії в зниженні тарифу, витрат або в поліпшенні нецінових показників у порівнянні з традиційним регулюванням норми прибутку. Стимулююче регулювання послаблює зв'язок між ціною, встановленою в результаті регулювання, і витратами компанії.

Відповідність галузевих цін середнім, а не граничним витратам була базовою концепцією радянського ціноутворення, що мала раціональні підстави.

Орієнтація цін на середні витрати відповідає положенню галузі як цеху в більшому єдиному підприємстві – народному господарстві. Іншими словами, перекоси виникають від зіткнення монополії з ринковим середовищем, в якій тільки відповідність цін граничним витратам може дати правильні орієнтири для інвестиційної політики. Ринок капіталу, який міг би сприйняти вищезгадані правильні орієнтири, в Україні ще не в тому обсязі, що зумовлює слабкість необхідних стимулів до максимізації прибутку і реструктуризації виробництва для менеджменту. Нерозвиненість ринку капіталу і низька інвестиційна активність зумовлюють відсутність бази взагалі для будь-якої масштабної конкуренції в таких фондомістких галузях, як газова промисловість, енергетика, залізничний транспорт, де результати виробництва залежать в основному від ефективності інвестиційного процесу, а не якості експлуатації вже створеного виробничого апарату.

Ринкова економіка не може висунути жодних локальних критеріїв ефективності крім прибутку, в застосуванні ж до природних монополій цей єдино однозначний критерій якраз не може бути задіяний. Прибуток може виступати як синтетичний критерій ефективності, що поєднує в своєму значенні вигоду окремих суб'єктів господарювання і суспільства в цілому, тільки в ситуації конкуренції між виробниками. Тому кількісні параметри регулювання, в яких розгортаються поняття цілей суспільної користі і внутрішньої ефективності природної монополії, стають предметом неоднозначного узгодження інтересів власників, виробників, споживачів і суспільства в цілому. Гарантією раціональності такого узгодження може служити тільки максимальне розкриття і адекватне представництво цих інтересів на суспільній арені [13].

Формула ціни в разі цінового регулювання повинна містити різні елементи динаміки витрат. Рентні складові вартості продукції природної монополії, включаючи монопольну ренту, повинні бути предметом відкритого обговорення зацікавленими сторонами, які повинні мати законодавчі гарантії отримання відповідної інформації. Сам процес

обговорення і узгодження параметрів регулювання повинен бути законодавчо регламентований. Таке уявлення про мінімальні масштаби регулювання, отримане з закордонного досвіду.

Встановити пряме співвідношення української практики з цими мінімальними масштабами майже неможливо, оскільки традиційний для західних країн рівень відкритості узгоджувального процесу залишається для нас поки тільки бажаним.

Перевага цінових обмежень над обмеженнями норми прибутку природної монополії має кілька підстав. Головне з них – гарантоване забезпечення фіксованої норми прибутку (шляхом відповідного встановлення цін на продукцію природних монополій) є, по суті, витратним методом регулювання, який не забезпечує достатніх стимулів для ефективного функціонування галузі [58, с. 353]. Крім цього існує негативний ефект надмірного накопичення капіталу (базової величини для обчислення норми прибутку) в рамках природної монополії, регульованою таким способом. Не виключено, також, виникнення цінових диспропорцій на ринках збуту продукції природної монополії. Пряме цінове регулювання (встановлення верхньої межі ціни) має важливі оперативні переваги. Для нього потрібно менший обсяг інформації, і виявляється значно простіше необхідний моніторинг стану галузі [52, с. 263].

Наприклад, у Росії, як і в європейських країнах, формула встановлення верхньої межі ціни на газ досить примітивна (базова ціна просто індексується відповідно до рівня інфляції), і фактична ціна продажу газу внутрішнім споживачам не відповідає встановленій в зв'язку з масовою заборгованістю споживачів перед «Газпромом». За такої системи ціноутворення мета ефективного цінового регулювання не досягається. Поліпшенню ситуації могло б сприяти вдосконалення формули ціни і розширення диференціації цін на газ.

Пропонований в концепції розвитку «Газпрому» перехід до ціноутворення за американською схемою – на основі норми прибутку – [32, с. 288–290] слід визнати неприйнятним у зв'язку зі специфічним співвідношенням сил у бімонополії держави і «Газпрому». Тільки дуже сильна держава може

реально обмежувати природну монополію в здійсненні дорогих інвестиційних проектів. В іншому випадку встановлення ціни на газ, що забезпечує монополії отримання фіксованої норми прибутку на вкладений капітал, означає формування завищених витрат і перекладання цих витрат на споживачів газу. Крім того, труднощі оцінки основних фондів галузі, значною мірою успадковані від радянського періоду, поглиблюються можливістю спотворень, що впливають із специфічної природи бімонополії.

Труднощі реалізації другого принципу полягають в тому, що різні формули ціни, використовувані для цінового регулювання, в основі своїй тяжіють все до тієї ж фіксованої норми прибутку. А періодичний перегляд базових цін, що лежать в основі цінової формули, так само як і породжувані нею практичні стимули до розширення виробництва і зниження витрат, дуже нагадують планування від досягнутого рівня, недоліки якого добре відомі.

Як підкреслюють фахівці, коло вироблених рішень і пропонованих засобів є далеко не повним, і методичні можливості формування цін з урахуванням підходів сучасної теорії природної монополії не використовуються. Як наслідок, в практиці регулювання відсутні «точки відліку», орієнтири, що забезпечують оптимізацію рівнів і структури цін (тарифів) як на кінцеву, так і на проміжну продукцію (в частині цін доступу до мережевих інфраструктурних об'єктів) [19].

Таким чином, сьогодні використовуються шість способів регулювання ціноутворення на ринках природних монополій ними є:

- ефективне ціноутворення,
- справедливе ціноутворення,
- ціноутворення з нормальним прибутком,
- застосування граничних витрат,
- підхід Інфляція Х.

Метод ефективного ціноутворення полягає у встановленні цін на рівні граничних витрат. Як недолік в даному методі можна виділити неефективність розподілу податків.

Справедливе ціноутворення – це об’єктивна оцінка власного плану виробництва. Ціноутворення з нормальним прибутком передбачає собою визначення державою норму рентабельності до витрат суб’єктів природних монополій. Застосування граничних витрат – це метод передбачає врахування в ціні продукції тільки тих витрат, які виникають при випуску кожної додаткової одиниці продукції понад вже освоєного виробництва. Підхід Інфляція X має в своїй основі те, що регульованому суб’єкту господарювання фірмі дозволяється піднімати рівень своїх цін щорічно на величину рівну індексу цін мінус певний відсоток [2].

Для ціноутворення прийняття оцінки активів за ринковою (справедливою) вартістю вважається небажаним підходом, оскільки бар’єром для його застосування є так звана проблема «циклічності регулювання ціноутворення». Економічний принцип, що лежить в основі оцінки економічної вартості будь-якого активу, полягає в тому, щоб його вартість для інвестора дорівнювала нинішній вартості очікуваних грошових потоків, що генерують ці активи. Таким чином, практична складність такої оцінки для регульованої компанії полягає в тому, що майбутній дохід від активів визначається регуляторним органом – відповідно, виникає циклічна залежність при використанні дисконтованого майбутнього грошового потоку як методики оцінки активів, придбаних в минулому (скажімо, до приватизації).

У свою чергу, багато міжнародних досліджень присвячені питанню забезпечення приватним інвесторам необхідної норми доходу на капітал згідно з його ринковою оцінкою. Власники компанії, які набули права володіння нею за ринковою ціною, сподіваються отримувати дохід на свої інвестиції, рівний ринковій вартості. Якщо ринкова вартість активів менше балансової (в ході приватизації інфраструктурних компаній у Великобританії придбання активів (акцій) відбувалося з дисконтом), то вибір ринкової вартості активів для бази визначення прибутку може привести до ситуації, коли компанія не матиме достатніх ресурсів для відновлення активів. Тому вибір бази визначення прибутку є дискусійним питанням для регуляторів

Великобританії і Німеччини, які вже зіткнулися з цією проблемою. Останні шукають компроміс, вибираючи переваги оцінки придбаних приватними компаніями активів за балансовою вартістю, які дозволяють в даному випадку забезпечити достатню базу для залучення інвестиційних ресурсів на відновлення, перед ринковою. Як свідчать дослідження, балансова вартість активів більш прийнятна в плануванні доходу на прибуток виключно для нових інвестицій, а відновна вартість – для інвестицій у вже існуючі активи [34].

Таким чином провівши дослідження, можемо відзначити, що державне регулювання цін дозволяє за допомогою законодавчих, адміністративних і бюджетно-фінансових заходів впливати на ціни таким чином, щоб сприяти стабільному розвитку економічної системи, дає можливість подолати недоліки, властиві ринковій системі і пов'язані з соціальною нерівністю і нерівномірним розподілом доходів, раціональним природокористуванням і охороною навколишнього середовища, розвитком сфер, необхідних суспільству в цілому.

2.3. Доступ до спільної інфраструктури

Удосконалення законодавства про природні монополії дозволило забезпечити підприємцям «рівний недискримінаційний доступ» до користування послугами та інфраструктурою суб'єктів природних монополій.

Разом з тим для компаній, чия діяльність пов'язана з ринком природних монополій, а також для самих суб'єктів природних монополій, будуть ускладнені процедури ліцензування. Зокрема, підприємства тепло- і водопостачання, залізничного транспорту повинні будуть надавати бізнесу сертифікати безпеки своїх товарів і послуг, а також гарантувати їх надання в повному обсязі. Компанії в свою чергу повинні будуть довести, що їх діяльність відповідає критеріям, що дозволяє виробляти або реалізовувати їх продукцію на ринках природних монополій або суміжних з ними.

Встановлювати такі критерії, стежити за виконанням умов ліцензування, а також перевіряти законність підключення до мереж тепер будуть органи, які регулюють діяльність суб'єктів природних монополій – Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг [32]. Проте до сих пір залишилося невирішеним фундаментальне питання – доступу до інфраструктури, якою розпоряджаються підприємства житлово-комунальної сфери. Від виконання норм Закону вони послідовно ухиляються. Це питання стосується не тільки Києва – Закон не виконується всіма муніципалітетами (з невеликими винятками) по всій Україні [26]. Це особливо гостро стосується галузі телекомунікацій, та аналогічна ситуація в інших галузях, в яких діють природні монополії.

В Європі дійсно практично у всіх країнах немає такої проблеми як у нас - ніхто не займається здирництвом і не перешкоджає будівництву інфраструктури провайдера телекомунікацій. Зараз власники і розпорядники інфраструктури часто знімають з провайдерів «гешефти», тут же їм доведеться працювати в рамках чинного законодавства [26].

Для деталізації особливостей використання загальної інфраструктури, звернемося до аналізу основних моделей реформування державних залізничних монополій. коли мова йде про моделі реформування залізничного транспорту з метою формування конкурентних відносин в галузі, то в основному маються на увазі чотири моделі: модель конкуренції на загальній інфраструктурі, модель конкуренції інфраструктур, модель скорочення зони монополії і модель конкуренції за інфраструктуру. Не всі зазначені моделі можуть бути втілені в життя через відсутність, в основному, умов для їх впровадження. Вони дуже специфічні і не можуть бути спроектовані на реальні умови функціонування залізниць в кожній окремій країні, так як умови господарювання та експлуатації різні.

Перша модель заснована на створенні конкурентного середовища на загальній інфраструктурі. Компанія-власник інфраструктури, держава надають свою інфраструктуру, де і розгортаються конкурентні відносини. Модель

вимагає реструктуризації залізничної системи. Вона є загальноприйнятою до реалізації в країнах ЄС.

Друга модель – конкуренція інфраструктур. Досить повною мірою вона була реалізована в США. Цьому сприяла висока густота мережі, що дозволяло і дозволяє вантажовідправникам використовувати так звану «конкуренцію маршрутів». Крім того, в США існує гостра міжвидова конкуренція (автомобіль – потяг).

Третя модель заснована на обліку таких перевезень вантажів, коли на певних маршрутах, в певних регіонах, за певними вантажами існують реальні умови для конкуренції, але міжвидової. Вантажовідправник має можливість для перекидання вантажу і його доставки в кінцеву точку з використанням інших видів транспорту.

Скорочення зони монополії вимагає від регулюючих органів виняткової уваги, а це не завжди можливо, в тому числі і через брак кваліфікованих кадрів. Дана модель не знайшла свого практичного втілення.

Нарешті, четверта модель – конкуренція за інфраструктуру, багато в чому для транспорту проблематична. Суть її полягає в тому, що за володіння інфраструктурою необхідно організувати ретельний відбір претендентів, дотримуватися жорстко умови, що виключають змову між претендентами і з органом, організуючим тендер [40].

Інфраструктура часто функціонує в неринкових умовах. Природні монополії унеможливають досконалу конкуренцію. Процес виробництва і споживання інфраструктурних послуг, як правило, розділений у часі і просторі, тому споживач в момент покупки послуг не може отримати повну і достовірну інформацію про їх реальну вартість та якість. Поведінка учасників інфраструктурного ринку далеко не завжди можна визнати раціональним, багато стратегічно і соціально важливі споживачі отримують послуги пріоритетно і за пільговими цінами.

Інфраструктура, включаючи землю та природні ресурси, є суспільним надбанням і повинна перебувати у власності держави, муніципалітетів і

організацій споживачів. Приватні фірми можуть отримувати права володіння, розпорядження, користування, отримання доходу, застави активів для кредиту, випуску облігацій, але не повний пакет прав власності. Власник природно-монопольної інфраструктури не може продати її без дозволу власника. Обтяження власності включає обов'язок дотримання технолого-екологічних нормативів, раціонального використання суспільних ресурсів, при порушенні яких можлива націоналізація неефективно використовуваних земельних ділянок, родовищ тощо [7].

2.4. Приватизація як інструмент регулювання ефективності діяльності суб'єктів природних монополій

В Україні триває процес реформування сфер діяльності суб'єктів природних монополій, спрямований на залучення інвестицій і підвищення їх ефективності. Реформування має на увазі скорочення державної власності в цій сфері і введення приватних конкурентних сегментів. У зв'язку з цим актуальним є дослідження природної монополії саме як об'єкта державної власності, що дозволяє виявити причини знаходження підприємств природних монополій у власності держави, можливості і способи їх приватизації, особливості функціонування природних монополій в різних країнах на державній і приватній основі. Особливий інтерес представляє аналіз функціонування суб'єктів природних монополій в країнах з перехідною економікою, де їх націоналізація набуває нового змісту.

У деяких країнах, наприклад у Німеччині, одержавлення виробництва набувало досить великих масштабів, завдяки чому і отримало назву «державний соціалізм». Однак державна власність була «вплетена» в ринкові відносини і не підривала основ інституту приватної власності.

У США природні монополії, як правило, перебували в приватних руках, але держава за допомогою непрямих методів регулювала їх діяльність в громадських інтересах. Регулювання діяльності суб'єктів природних монополій

було викликано провалами ринку (один з них – зловживання ними своїм становищем) і вкладалося в рамки боротьби з негативними наслідками монополії.

Прагнення держав упорядкувати діяльність суб'єктів природних монополій, компенсувати величезні витрати на будівництво структур, які виробляють життєво важливі продукти і послуги, і обмежити споживачів від зловживань монопольним становищем виражалось, таким чином, в непрямому і прямому регулюванні діяльності суб'єктів природних монополій.

Пряме регулювання здійснювалося через націоналізацію суб'єктів природних монополій. У Франції, наприклад, за останні 65 років були проведені три широкомасштабні націоналізації. Одна була проведена до Другої світової війни – націоналізація залізниць, дві інші – після. У 1945-1946 рр. були націоналізовані вугільна, газова, електроенергетична промисловості, в 1981-1982 рр. – провідні приватні банки, п'ять великих промислових холдингів і ряд фінансових компаній [55]. Надалі частина промислових підприємств піддалася приватизації (в 1986 і 1993 рр.), в тому числі і Державна електрична компанія.

Доцільність збереження або незбереження природної монополії як об'єкта державної власності залежить від економічної та політичної необхідності. Політична необхідність визначається найближчими цілями уряду тієї чи іншої держави. Історії відомі випадки використання об'єктів державної власності для створення умов успішного завершення виборчої кампанії. Так було, наприклад, у Великій Британії під час приватизації природних монополій в 70-і рр. XX ст., що проводилася М. Тетчер [55]. У багатьох європейських державах об'єкти стратегічної важливості не раз переходили з державних рук у приватні і назад з різних причин, не завжди економічних.

Економічна необхідність роздержавлення природних монополій продиктована потребою підвищення ефективності їх функціонування, оскільки прямі методи регулювання на певному етапі починають гальмувати розвиток природних монополій. Якщо методи прямого регулювання виправдані, наприклад, при переході колишніх соціалістичних країн до ринку (при низьких

доходах населення), то підприємства природних монополій необхідно залишати у власності держави. Якщо методи перестають відповідати новим вимогам і стають гальмом у розвитку галузей, то необхідно проводити приватизацію і розвивати конкуренцію. Слід обирати: низькі ціни і доступність послуг або їх більш високу якість і безперебійне постачання.

Дослідження зарубіжних економістів, присвячені аналізу порівняльної економічної ефективності приватних і державних суб'єктів природних монополій, показали, що державні підприємства мають наступні характеристики: встановлюють більш низькі ціни на свою продукцію; мають великі потужності, ніж це необхідно; більше коштів витрачають на будівництво будівель і приміщень; використовують більш капіталомісткі технології; мають більш високі операційні витрати; рідше переглядають ціни; слабкіше реагують на зміни в попиті; виробляють менш різноманітну продукцію; повільніше освоюють нову техніку; мають більш тривалі терміни служби вищих керівників [41].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники досить часто пов'язують проблему ефективності підприємств з формою власності, обґрунтовуючи неефективність функціонування державних підприємств високими витратами. Однак це не завжди відповідає дійсності.

По-перше, не слід змішувати ефективність державних і приватних підприємств. Діяльність державних підприємств спрямована не тільки на отримання прибутку, тому їх витрати завжди будуть вищими. Великі витрати, звичайно, знижують показники ефективності державних підприємств, але у випадку з природною монополією ці витрати високі за визначенням, а не тому що державні компанії є поганою формою існування монополії. Суб'єкти природної монополії виявляються в державній власності, зокрема завдяки цим занадто високим витратам, які не компенсуються низькими цінами на їх продукцію і послуги, оскільки держава прагне забезпечити доступність цих благ всім верствам населення. Саме тому приватний капітал не завжди і зацікавлений в будівництві електростанцій і залізниць. Очевидно, що державні

підприємства виправдані при становленні сфер природних монополій в період, коли необхідно проводити великі витрати для їх розвитку.

По-друге, сама проблема ефективності підприємств безпосередньо не пов'язана з формою власності. Вона залежить від якості управління компаніями. В Україні, як відомо, зміна форм власності не привела до автоматичного підвищення ефективності приватизованих підприємств. Навпаки, державний сектор, де не змінювалася форма власності, а змінилося управління (особливо де застосовувалося зовнішнє управління) демонстрував більш високі результати, ніж приватний. Успіх діяльності державних підприємств наочно демонструють зростаючі котирування їхніх цінних паперів на фондовому ринку, нерідко обганяють за темпами зростання багато приватних компаній. Це дозволяє говорити про те, що не завжди проблема підвищення ефективності функціонування природних монополій повинна вирішуватися зміною форми власності (тобто за західним зразком). Цілком можливо, що в Україні ще не завершилися ринкові реформи, тому приватизація суб'єктів природних монополій може виявитися принаймні передчасною.

У сучасній ситуації відбувається новий виток в усвідомленні сутності природних монополій, який має важливе значення для обґрунтування природної монополії як об'єкта державної власності. Науково-технічний прогрес істотно скоротив витрати виробництва і з'явилася можливість, зокрема в електроенергетичній галузі альтернативно виробляти електроенергію і створювати нове покоління генеруючих потужностей, основу яких складають парогазові силові установки та установки, що працюють на поновлюваних джерелах енергії. Це означає, що існує можливість виділення приватного, самостійного сегмента зі структури природних монополій і формування конкурентного середовища з метою поліпшення їх функціонування. В результаті такого поділу природної монополії залишається лише «скелет» галузі, який і повинен залишатися у власності держави, щоб підтримувати цілісність економіки, а частина природної монополії, яка обслуговує державне мережеве господарство, може передаватися в приватні руки.

Чому важливо зберегти державну структуру природної монополії. Відповіді можна знайти в практиці сучасного реформування. Введення так званих конкурентних сегментів в електроенергетиці України проводиться за старою схемою приватизації: приватизуються найбільш прибуткові сегменти природних монополій, а в державній власності залишаються «обтяжливі» об'єкти. В результаті не виникає конкурентного ринку, відбувається переділ власності між великими власниками, посилюється навантаження на державу. Навряд чи така приватизація призведе до кращого задоволення потреб суспільства в життєво важливих товарах і послугах. Ми вважаємо, що в умовах української економіки за доцільне буде лише часткова відмова від прямого регулювання діяльності суб'єктів природних монополій.

Таким чином, природні монополії є особливим об'єктом державної власності. В українських умовах природні монополії грають важливу роль в забезпеченні цілісності масштабної економіки. У зв'язку з цим повна приватизація природних монополій і прискорена їх лібералізація представляється передчасною. Економіка поки не готова до такого реформування: її слабка керованість не сприяє передачі природних монополій в приватні руки; низькі доходи населення перешкоджають ринковому регулюванню цін на продукцію природних монополій; незавершеність інституціональних перетворень також передбачає збереження природних монополій у власності держави. Державна власність – це той інструмент регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, який на даному етапі розвитку ринкових відносин в Україні дозволяє завершити ринкові реформи в інших сферах економіки, зберегти стабільність і нівелювати соціальну напруженість.

2.5. Ліцензування

Основні принципи застосування конкурентних відносин в діяльності суб'єктів природних монополій (включаючи їх регулювання) були сформовані

в роботах по економічній теорії регулювання – С. Пельтсман, Г. Стиглер, В. Віскусі, С. Вермон і Е. Харрінгтон. Також багато робіт присвячено неефективності регулювання – Р. Коуз, Р. Познер, та інші. В кінцевому підсумку, розвиток уявлень про державне регулювання діяльності суб'єктів природних монополій призвело до появи нових теорій з ідеєю досягнення оптимальності без регулювання, навіть на ринках з одним виробником, коли конкуренція неможлива на самому ринку.

Так, була запропонована революційна для свого часу ідея: конкуренція між численними фірмами може бути використана для досягнення оптимальності в умовах природної монополії. При цьому конкуренція формується між фірмами, які можуть забезпечити управління цією природною монополією.

Основоположними роботами, що обґрунтували цю теорію, стали роботи Г. Демсеца [49], в яких він показав можливість організації економічно ефективного конкурентного середовища в умовах монополії (квазіконкуренція). Так, одним із способів привнесення конкуренції на ринок, на його думку, є організація торгів (аукціону) за цей ринок, тобто за франшизу, де в результаті торгів одна з конкуруючих фірм наділяється правами з управління комплексом майна природної монополії на обмежений період часу. Ця концепція отримала назву «конкуренції за Г. Демсец» (Demsetz-competition).

До 1968 року точка зору про неминучість регулювання діяльності суб'єктів природних монополій була широко поширена. Г. Демсец довів, що конкуренція на аукціоні буде зменшувати ціну на послуги даної природної монополії до рівня нижче, ніж той, на якому монополія буде отримувати максимальний прибуток, тому монопольна структура витрат не обов'язково веде до монопольної поведінки.

Аукціон передбачає пропозицію мінімальних цін на послуги суб'єктів природних монополій, а також максимальної плати за франчайзингові права від всіх фірм, які бажають виробляти (постачати) продукцію природної монополії з використанням активів, що належать державі. Кожна заявка може складатися з

ціни, яку фірма буде встановлювати споживачам, якщо отримає франшизу. Можна припустити, що на такому аукціоні ціна буде встановлена на рівні, на якому фірма, що виграла аукціон, отримає нульовий економічний прибуток.

Суть державного регулювання тут полягає в тому, що держава організовує конкуренцію за франчайзингові права з обслуговування ринку природної монополії. Хоча в результаті ціна може перевищувати граничні витрати, додатковий прибуток надходить державі у вигляді франчайзингової плати доступу до ринку монополії. В результаті, за умови, що кількість учасників велика, досягається ціноутворення по Р. Рамсею [56] – за середніми повними витратами. Також держава повинна встановити мінімальні стандарти якості послуг або товарів, інакше зниження ціни буде досягнуто за рахунок одночасного зниження якості товару.

Слід зазначити і ряд принципових обмежень такого роду конкуренції: по-перше, теорія аукціону стверджує, що якість заявки, яка перемогла, зростає тільки в тому випадку, коли зростає кількість заявок. По-друге, необхідно мати на увазі, що переможець може не виконувати раніше обумовлений контракт і, отже, необхідно брати до уваги витрати моніторингу та проблеми «принципала-агента». По-третє, необхідно враховувати невизначеність ситуації з коригуванням контрактів і цін при зміні зовнішніх умов, а також управлінням довгостроковими програмами розвитку. По-четверте, отримавши контракт, фірма отримує перевагу на наступних торгах, оскільки володіє ексклюзивною інформацією про витрати, процес виробництва тощо.

Проте, конкуренція за Г. Демсецем отримала відносно широке поширення для компаній водопостачання та водовідведення. Ідеї Г. Демсеца знайшли свій подальший розвиток в теорії змагальних ринків (*contestable markets*) [49], згідно з якою загроза потенційної конкуренції розглядається як механізм, що дозволяє регулювати діяльність природних монополій. Ця теорія була створена У. Баумолем і Дж. Панзаром та застосована до природних монополій Д. Корсейем, Р. Ісааком і В. Смітом в 1984 році [48]. Концепція полягає в тому, що на ринку, де вхід і вихід є вільним настільки, що відповідними бар'єрами можна

знехтувати, загроза потенційної конкуренції може тримати ціну на рівні граничних витрат. Фірми, що діють на змагальному ринку, будуть не готові до збільшення прибутку, за рахунок зростання цін вище рівня довгострокових середніх витрат, оскільки вони будуть створювати стимули для входу на ринок конкурентів. Такий ефект змагальності не залежить від фактичної наявності конкуренції, а визначається можливістю її виникнення.

Як теоретична конструкція теорія змагального ринку представляє безумовний інтерес. Однак умова нехтуванням малих бар'єрів входу і виходу практично виключає інфраструктурні монополії в промисловості з числа таких змагальних ринків. Але, наприклад, в цивільній авіації можна знайти безліч прикладів реалізації цього підходу. Великі постійні витрати, пов'язані зі здійсненими капітальними витратами властиві практично всім природним монополіям, і в цих умовах потенційна конкуренція, може виявитися однаково шкідливою потенційним конкурентам, та й самій інфраструктурі.

Під ліцензуванням розуміється правовий та регуляторний механізм, який може використовувати держава з метою збереження контролю та/або нав'язування певних умов функціонування для юридичної або фізичної особи.

У застосуванні ліцензування загальноприйнятими є два основних підходи:

- кожному дозволено займатися будь-якою діяльністю, окрім випадків, коли потрібна спеціальна ліцензія;
- ніхто не має права виконувати будь-які конкретні дії (діяльність), якщо на це не надано дозволу [54].

Наприклад в енергетичному секторі Європейського Союзу прийнято використання трьох дефініцій у сфері ліцензування:

1. Дозвіл на ведення господарської діяльності (authorisation of a business activity), яким підтверджується здатність суб'єкта господарювання здійснювати діяльність у секторі електроенергетики, який в перспективі може бути розподілений на два різновиди:

а) надання дозволів на ведення діяльності у конкурентних сферах (генерація, доставка, роздріб);

б) ліцензування видів діяльності у сфері природних монополій енергетичного сектору (розподіл електроенергії).

2. Надання дозволів (permits) на ведення діяльності, пов'язаної з енергетичною інфраструктурою (будівництвом, реконструкцією, експлуатацією, повним або частковим технічним обслуговуванням генераційних установок, мереж передачі / розподілу).

3. Ліцензування професійної компетентності (Licensing of professional competence), яке стосується технічного потенціалу певних суб'єктів господарювання, що надає їм можливість брати участь і нести відповідальність у процесах будівництва, оновлення, експлуатації та технічного обслуговування в цілому або в частині відповідної інфраструктури енергетичного сектору.

Представимо розподіл компетенцій щодо ліцензування діяльності суб'єктів природних монополій в енергетичному секторі Європейського Союзу у додатку А.

Діяльність національних регуляторних органів (NRA) в енергетичному секторі країн Західної Європи полягає, в першу чергу, у наданні, зміні, призупиненні та відкликанні ліцензії на ведення господарської діяльності, здійсненні нагляду та контролю за дотриманням вимог ліцензії.

Основними цілями ліцензування у сферах існування природних монополій є наступні:

– здійснення реструктуризації галузі, що призводитиме до появи цілого ряду різних видів діяльності;

– переведення процесів виробництва та постачання продукції на конкурентні механізми;

– розділення секторів володіння, експлуатації та розподілу у сферах природних монополій.

Таким чином, застосування ліцензування як засобу регулювання діяльності суб'єктів природних монополій є ключовим фактором визначення

відповідності умов функціонування суб'єктів природних монополій чинному законодавству та подальшого проведення реструктуризації відповідних галузей.

В Україні функції ліцензування діяльності суб'єктів природних монополій також покладені на Національного регулятора – Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП), якою встановлюється процедура видачі, переоформлення, зупинення та анулювання ліцензій на провадження видів господарської діяльності, державне регулювання яких здійснюється НКРЕКП.

Так, ліцензуванню підлягає діяльність суб'єктів господарювання, які провадять або мають намір провадити такі види господарської діяльності:

1) на ринку електричної енергії: виробництво, передача, розподіл електричної енергії, постачання електричної енергії споживачу, перепродаж електричної енергії (трейдерська діяльність), здійснення функцій оператора ринку, здійснення функцій гарантованого покупця;

2) на ринку природного газу, нафти та нафтопродуктів: транспортування нафти, нафтопродуктів магістральним трубопроводом, постачання природного газу, розподіл природного газу, транспортування природного газу, зберігання (закачування, відбір) природного газу;

3) у сфері комунальних послуг: виробництво теплової енергії, транспортування теплової енергії магістральними і місцевими (розподільчими) тепловими мережами, постачання теплової енергії, централізоване водопостачання та централізоване водовідведення.

РОЗІДЛ 3. МЕТОДИ ОПТИМІЗАЦІЇ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ

3.1. Визначення основних напрямів оптимізаційних трансформацій в умовах перехідної економіки

Вивчення досвіду провідних країн світу щодо регулювання діяльності суб'єктів природних монополій дозволило виділити три основні тенденції реформування цих сегментів економіки, які повинні враховуватися у вітчизняній практиці регулювання:

1. Зменшення жорсткості державного регулювання сферами природних монополій за рахунок державно-приватних партнерств (концесії, делегування управлінських функцій, спільні підприємства і державні контракти) на базі об'єднання ресурсів держави та бізнесу.

2. Структурне вичленення власне монопольного «ядра» як ключової складової природної монополії та його організаційне відокремлення від потенційно конкурентних ланок (поділ монополії на так звані бізнес-дівізіони з роздільним урахуванням діяльності).

3. Вплив процесів глобалізації на традиційне обмеження конкуренції в природно монопольних галузях. При розширенні економічного простору і географічних масштабів навіть природний монополізм обмежується виникаючою конкуренцією – у споживача з'являється більше можливостей вибору постачальника.

Отже, можна зробити висновок про те, що природні монополії, будучи найважливішим інститутом господарської системи, потребують постійного нагляду та контролю з метою вдосконалення правил ведення ними господарської діяльності та моніторингу роботи діючого механізму регулювання. Суть вдосконалення повинна полягати в діях, спрямованих на відновлення конкурентних відносин, підвищення ефективності функціонування та якості товарів і послуг, створення умов для ефективних інвестицій. Це буде

означати відповідність системи державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій найважливіших напрямках розвитку господарської системи будь-якої країни.

Сьогодні значення держави як публічного інституту об'єктивно зростає в найбільш економічно розвинених країнах. Управління державною власністю може розглядатися як одна з основних функцій держави в процесі інституційних змін.

Франція має цікавий досвід участі держави у формуванні змін інституційної власності. Для цієї країни характерно найбільш розвинене (з усіх країн Західної Європи) державне регулювання економіки, що виявляється в орієнтовному плануванні – формування стратегічних планів та поточних прогнозів здійснюється Генеральним комісаріатом з планування.

Після двох хвиль роздержавлення, що відбулися у 1970-х та 1990-х, багато промислових підприємств та банків залишилися в державному секторі. Але механізм управління ними суттєво змінився. Державні підприємства, в тому числі і природні монополії, були перетворені в акціонерні товариства та переведені на незалежну від бюджету діяльність.

У XXI столітті політика країни спрямована на подальший розвиток конкуренції, яка лежить в основі вільного підприємництва та торгівлі. Відповідно, створення малого бізнесу постійно стимулюється різними видами допомоги в отриманні довгострокових та короткострокових позик, наданням податкових пільг, гарантій та страхування кредитів, наданням комерційної інформації, встановленням юридичних гарантій запобігання повного банкрутства, вибору спеціалістів для координації діяльності малого бізнесу.

Сьогодні державна політика спрямована на подальшу соціалізацію інституту власності. Так, у Франції законодавчо стимулюється внутрішній перерозподіл акцій. Тенденція компаній до повного володіння персоналом стає все більш помітною. По суті, мова йде про створення кооперативної форми власності не через злиття дрібних індивідуальних власників, а через придбання підприємства його персоналом. Таким чином, Франція має формуючий вплив

на майновий інститут методами державного регулювання, зокрема, стимулюючи підприємницьку діяльність, створюючи умови для подальшої співпраці тощо.

Практика Польщі щодо формування змін в інституційній власності особливо важлива для України. Адже ця країна близька Україні як за традицією організації соціально-економічної сфери (в історичному аспекті соціалістичних умов життя з усіма вихідними складовими), так і за географічним положенням.

Інституційна теорія прав власності передбачає необхідність чіткої конкретизації прав власності для забезпечення ефективного функціонування відносин власності. В іншому випадку ерозія прав власності відкриває можливості для проблем захисту та умовно-патогенної поведінки. Недостатнє регулювання прав власності є поширеним у постсоціалістичних країнах, включаючи Україну, внаслідок радикальних ринкових реформ, швидких процесів приватизації та відсутності швидкої побудови інституційних основ нової економічної системи. Як наслідок, відсутність конкретизації прав власності виражається у двох секторах.

По-перше, у сфері сучасного функціонування самої державної власності [57]. Тут, згідно з дослідженнями, існує багато проблем через факт власності державними службовцями на незареєстроване майно, яке може бути використане для досягнення власних інтересів. Такі зловживання можуть бути пов'язані із встановленням монопольних цін на товари та послуги природних монополій (тарифи на залізничний транспорт, ціни на газ тощо); до державних закупівель за завищеними цінами; спрямувати розподіл державної власності або використовувати для власних цілей [39].

По-друге, у сфері зв'язків між приватною та державною власністю, які історично були пов'язані з процесами приватизації. У цьому випадку непрозорість процедур приватизації ставить питання про початкову легітимність передачі певних об'єктів (у тому числі стратегічних) у приватну або акціонерну власність. Більше того, такі процеси тривають і сьогодні. У той же час, приватизація традиційно передбачає продаж збиткових підприємств з

метою покращення державних фінансів та переведення таких підприємств на більш ефективного власника. Крім того, до планів приватизації належать суб'єкти, які раніше були перераховані як суб'єкти, які не можуть бути об'єктами приватизації. Крім того, ці підприємства займають монопольне становище або мають стратегічне значення для економіки країни.

З іншого боку, якщо буде доведено, що певні підприємства були придбані незаконно, ренаціоналізація їх, навіть із компенсацією власникам, призведе до явища «ерозії прав власності», коли права приватної власності не є захищені. Тому ні національні, ні іноземні інвестори не будуть зацікавлені в інвестуванні, не будучи впевненими у надійному захисті своїх прав. На жаль, в Україні у 2000-х роках виник термін «реприватизація», тобто повернення приватних підприємств назад до держави, що свого часу призвело до хаосу з визначенням прав власності на деякі об'єкти.

Враховуючи всі трансформаційні процеси, загальна система оцінки соціально-економічної ефективності управління діяльністю суб'єктів природних монополій повинна включати такі показники: мікроекономічні показники (показники економічної ефективності та фінансової стійкості, дивідендна політика, оцінка якості корпоративного управління); макроекономічні показники (показники економічної ефективності та соціальної ефективності).

3.2. Визначення потенційних шляхів вдосконалення державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в Україні

Способи вирішення проблем у сфері управління суб'єктами природних монополій в Україні, на наш погляд, полягають, по-перше, у посиленні стратегічного мислення в центрах прийняття рішень, уникненні непродуманих ситуаційних кроків. По-друге, необхідно упорядкувати перелік та функції контролюючих органів з метою усунення дублювання їх функцій. По-третє, у процесі аналізу ефективності управління галуззю необхідно посилити соціальну

складову. По-четверте, необхідно включити в державну політику управління такими структурами (чи державної власності, чи приватної власності) інституційний компонент з метою вирішення проблем ерозії прав державної та приватної власності, а також взаємозв'язків відносин «власність-влада».

Предметом подальших досліджень у окресленому напрямку може бути більш детальний аналіз соціальної ефективності управління державною власністю з використанням вищезазначених показників, формування додаткових показників, а також розробка напрямків підвищення такої ефективності. Крім того, перспективним напрямком є детальний аналіз реалізації соціальних функцій держави через управління державними корпоративними правами.

Неефективність державного регулювання суб'єктів природних монополій та суб'єктів господарювання на суміжних ринках протягом 2011 – 2019 рр., призвела до відсутності фінансового ресурсу (15,5 млрд. грн.) для проведення розрахунків за енергоносії та перекладання Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг відповідальності за наслідки такого регулювання на органи місцевого самоврядування (у 2017 році НКРЕКП було повернуто на місцевий рівень 207 підприємств ТКЕ та 88 підприємств ВКГ, із значними обсягами збитків, кредиторської та дебіторської заборгованості, різниці в тарифах) [16].

Проте досвід самого такого регулювання є спроби запровадити і в інших галузях. Так, Мінінфраструктури оприлюднило проект закону про Нацкомісію з питань транспорту. Документ покликаний збалансувати інтереси перевізників і вантажовідправників. Міністерство інфраструктури пропонує до обговорення проект Закону «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту». Створення Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту, має забезпечити ефективне державне регулювання діяльності на ринках природних монополій та суміжних ринках у сфері транспорту, зокрема з питань формування цінової (тарифної) політики, відповідно до Закону [6].

Учасники транспортного ринку і вантажовідправники давно чекають прийняття закону «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту». На думку багатьох експертів, такий документ має нівелювати наявні протиріччя в тарифоутворенні природних монополій [6].

Паралельно з цим державі слід вирівняти ставки портових зборів і залізничні тарифи за регіональною ознакою.

В Україні триває дискусія з приводу необхідності зниження ставок портових зборів. Особливої актуальності це питання набуло у зв'язку з посиленням глобальної рецесії. У цій ситуації вантажовідправники, стивідори та представники судноплавних ліній розраховують на підтримку їхньої конкурентоспроможності з боку держави. У тому числі – за рахунок зниження портових зборів.

У середині квітня Міністерство інфраструктури опублікувало проект нової методики розрахунку ставок портових зборів для громадського обговорення.

У 2015 році в результаті цілеспрямованої діяльності з дерегуляції галузі вдалося домогтися ситуації, коли в українських портах на судна не піднімалися контролюючі органи. Контроль вантажів був мінімальним. А сьогодні ми повернулися в набагато більш ранній період. Коли всюди мінімізувалися контакти людей одне з одним, а кількість співробітників контролюючих служб, які сьогодні відвідують морські судна, напевно, найбільша за останні роки 20. Це відбувається як щодо імпортованих, так і експортних вантажів, як зернових, так і контейнерних.

Порушується основний принцип доступу до інфраструктури – рівень регуляторного навантаження на судновласників, вантажовласників і сервісні компанії сьогодні максимальний. І це, наголошую, в період карантину. Усе це призводить до простоїв, до прямих і непрямих витрат. І до того ж є загрозою швидкого поширення вірусу [9].

Також чинне місце питання природних монополій займає і буде займати в роботі Антимонопольного комітету. Саме захист конкуренції при регулюванні цін на товари, що виробляються суб'єктами природних монополій є важливою частиною його роботи, яке на сьогодні не в повній мірі реалізовано.

Все перераховане разом, надає можливості для подальшого вдосконалення регулювання діяльності суб'єктів природних монополій. Хоча більш доречним виглядає складання єдиної політики регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в Україні з галузевими особливостями. Перш за все, такий підхід би ідентифікував всі галузі, які містять в собі ознаки природної монополії. По-друге, ввів би чіткі параметри доступу до таких ринків, а також можливості для третіх осіб користуватися інфраструктурою природних монополій. І тоді би галузе регулювання носило допоміжний характер та не створювало би надлишкового адміністрування.

У зв'язку із необхідністю забезпечення ефективності діяльності суб'єктів природних монополій одним з найважливіших завдань є реалізація потенціалу співробітництва державного та приватного секторів. Сьогодні з цією метою необхідно розробити ряд заходів щодо вдосконалення державного регулювання. Ці заходи можуть бути розрахованими як на короткочасні, так і на довгострокові періоди. До них можуть бути віднесені:

1) розвиток основних інститутів, інтегрованих в економічну систему. До цієї групи заходів входить законодавче регулювання з метою мінімізації втрат користувачів від діяльності суб'єктів природних монополій, удосконалення системи громадянського законодавства, розповсюдження передових підходів регулювання та усунення неефективних підходів у регулюванні діяльності суб'єктів природних монополій;

2) забезпечення ефективності діяльності суб'єктів природних монополій у короткостроковому періоді. До таких заходів можна віднести наступні:

- із соціальної точки зору, збереження цін на товари та послуги суб'єктів природних монополій, забезпечення їх доступності для малозабезпечених сімей;

- забезпечення самостійності аудиту суб'єктів природних монополій;

- забезпечення регулювання митних платежів на продукцію суб'єктів природних монополій спільно з іншими країнами;

- забезпечення державного фінансування інвестицій в розвиток інноваційної активності суб'єктів природних монополій.

3) забезпечення ефективності діяльності суб'єктів природних монополій у довгостроковому періоді. До вказаних заходів можуть бути віднесені:

- створення і зміцнення ринків з приватними компаніями, не пов'язаними з суб'єктами природних монополій;
- індуктивне планування діяльності суб'єктів природних монополій;
- контроль якості товарів та послуг, що виробляються суб'єктами природних монополій, їх стандартизація і сертифікація;
- охорона інтересів споживачів;
- регулювання економічних інтересів всіх учасників які здійснюють діяльність у сферах природних монополій [14].

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

В ході роботи ми переконалися в складності питання діяльності суб'єктів природних монополій. Світовий досвід регулювання діяльності суб'єктів таких монополій, практика на пострадянських теренах не дають однозначного висновку про подальший розвиток таких галузей.

Я зміг визначити економічну сутність, причини існування, класифікацію та соціально-економічні наслідки природної монополії; проаналізувати теорію регулювання діяльності суб'єктів природних монополій; розглянути особливості інституційно-правових засад регулювання, ціноутворення на продукцію суб'єктів природних монополій та доступу до спільної інфраструктури; проаналізувати досвід приватизації та ліцензування як інструменти регулювання ефективності діяльності суб'єктів природних монополій. Це надало можливість визначити основні напрями подальших трансформацій та потенційні шляхи вдосконалення державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в Україні, що і було метою всієї роботи.

Важливо, що особливостями природної монополії є суспільна важливість товарів чи наданих послуг, економія на масштабі виробництва, технологічні особливості виробництва. Монополія представляє собою подібну сферу, де всі канали сконцентровані «в руках» однієї компанії виробника, продукція якої унікальна і є неповторною, а перешкоди для доступу на ринок для інших вважаються нездоланими.

Успішне відділення природного монопольного ядра залежить від наявності єдиної методологічної бази, правильного визначення мети на всіх етапах реформування. Забезпечення єдиного підходу до визначення природного монопольного ядра сприяє відповідна законодавча база, спрямована: на безперервність на всіх етапах реформування; підвищення інвестиційної привабливості суб'єктів природних монополій; обліку галузевих особливостей здійснення приватизаційних процесів.

Природні монополії, будучи найважливішим інститутом господарської системи, потребують постійного нагляду та контролю з метою вдосконалення правил ведення ними господарської діяльності та моніторингу роботи діючого механізму регулювання.

Варто відзначити те, що антимонопольна політика спрямована не на зниження конкуренції на ринку праці, а на її сумлінне розвиток. Державне регулювання цін дозволяє за допомогою законодавчих, адміністративних і бюджетно-фінансових заходів впливати на ціни таким чином, щоб сприяти стабільному розвитку економічної системи, дає можливість подолати недоліки, властиві ринковій системі і пов'язані з соціальною нерівністю і нерівномірним розподілом доходів, раціональним природокористуванням і охороною навколишнього середовища, розвитком сфер, необхідних суспільству в цілому.

Інфраструктура, включаючи землю та природні ресурси, є суспільним надбанням і повинна перебувати у власності держави, муніципалітетів і організацій споживачів. Приватні фірми можуть отримувати права володіння, розпорядження, користування, отримання доходу, застави активів для кредиту, випуску облігацій, але не повний пучок прав власності. Власник природно-монопольної інфраструктури не може продати її без дозволу власника.

Таким чином, природні монополії є особливим об'єктом власності. В українських умовах природні монополії грають важливу роль в забезпеченні цілісності масштабної економіки. У зв'язку з цим повна приватизація природних монополій і прискорена їх лібералізація представляється передчасною. Економіка поки не готова до такого реформування.

Необхідно замість галузевого регулювання діяльності суб'єктів природних монополій перейти до складання єдиної політики регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в Україні з галузевими особливостями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдашева С., Шаститко А. Модернизация антимонопольной политики в России (экономический анализ предлагаемых изменений конкурентного законодательства). // Вопросы экономики, №5, 2005. – С. 77–84.
2. Акимов С. А., Гавриченко А. А., Хлопяникова Г. В. Ценообразование как метод антимонопольного регулирования естественных монополий в странах-членах ЕАЭС. // Современная антимонопольная политика России: правоприменительная практика в Брянской области: сборник научных работ Всероссийской научно практической конференции, Издательство: Брянский государственный университет имени академика И. Г. Петровского (Брянск), 2019. – С. 6–10.
3. Анциферова Е. К. Естественные монополии: к вопросу о сущности и регулировании их деятельности. // Юридические науки, правовое государство и современное законодательство: сборник статей VIII Международной научно-практической конференции. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2019. – 112 с. – С. 52–59.
4. Артемчук Т. Проблеми ефективного функціонування природних монополій та засади їх вирішення шляхом державного регулювання. – Вісник ТНЕУ, 2015. - № 4. – С. 119–129.
5. Базилевич В. Д., Филюк Г. М. Природні монополії. – К. : Знання, 2006. – 367 с.
6. Бердинських О. Мінінфраструктури оприлюднило проект закону про Нацкомісію з питань транспорту. URL: <https://gmk.center/ua/news/mininfrastrukturi-opriljudnilo-proekt-zakonu-pro-nackomisiju-z-pitan-transportu>.
7. Бляхман Л. С. Проблемы модернизации и перехода к инновационной экономике. // Проблемы современной экономики, № 2 (46), 2013. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=4509>.
8. Бутыркин А. Я. «Естественные монополии: теория и проблемы регулирования» // М: Новый век, 2003. – 152 с.

9. Васьков Ю. Ідея методики розрахунку портових зборів застаріла. URL: <https://gmk.center/ua/opinion/ideya-metodiki-rozrahunku-portovih-zboriv-zastarila>.
10. Веймер Д. Л., Вайнінг Е. Р. Аналіз політики: концепції і практика / Пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник. – К. : Основи, 1998.
11. Венгер В. Організаційно-економічний механізм регулювання цін у природних монополіях: автореф. дис. канд. екон. наук : спец. 08.02.03. – Київ, 2005. – 22 с.
12. Волостников А. И., Харламов А. В. Институциональные основы развития реального сектора экономики страны. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2010. – 190 с.
13. Гольденберг И. А. Проблемы институциональной реформы и регулирование естественной монополии. URL: <https://ecfor.ru/wp-content/uploads/2002/fp/2/07.pdf>.
14. Гусейнов Г. С. Влияние естественных монополий на национальную экономику // Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. – 2020. – № 3 (33). – С. 123 – 131.
15. Кононкова Н., Кононков П. Естественная монополия как объект государственной собственности. // Вестник Московского государственного университета, № 6, 2008. – С. 12–20.
16. Концепція державної політики та план з її реалізації щодо досягнення цілі 10.5 «Українці отримують якісні комунальні послуги» Програми діяльності Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.minregion.gov.ua/base-law/grom-convers/elektronni-konsultatsiyi-z-gromadskistyuu/kontseptsiyi-derzhavnoyi-politiki-ta-plan-z-yiyi-realizatsiyi-shhodo-dosyagnennya-tsili-10-5-ukrayintsi-otrimuyut-yakisni-komunalni-poslugi-programi-diyalnosti-kabinetu-ministriv-ukrayini>.
17. Коробцов Е. В. Зарубежный опыт регулирования деятельности естественных монополий // Научные ведомости. – 2009. – № 9 (64). – С. 71–75.
18. Лагутін В., Зігліна Ю. Природні монополії і суміжні ринки в Україні: особливості функціонування та ймовірні сценарії реформування. // Актуальні проблеми економіки, № 9(75), 2007. – С. 45–57.

- 19.Лескина О. Н. Экономика: учебное пособие для школьников старших классов, абитуриентов высших учебных заведений, поступающих на экономические специальности. – Саратов: Вузовское образование, 2014.
- 20.Малинникова Е.В. Зарубежный опыт регулирования естественных монополий// Экономический журнал ВШЭ, № 3, 1998. – С.342–357.
- 21.Михальчишин Н.Л. Регулювання діяльності природних монополій: Навчальний посібник. / Михальчишин Н. Л. – Львів: ТзОВ „Компанія „Манускрипт”, 2009. – 200 с.
- 22.Москалевич Г. Н. Естественная монополия в Евразийском экономическом союзе: понятие, сущность, виды и сферы деятельности // Траектория науки. Электронный научный журнал. - https://www.elibrary.ru/download/elibrary_25924131_90892007.pdf
- 23.Нуреев Н. М. Россия : особенности национального развития. – М. : Норма, 2009. – 448 с.
- 24.Оксененко С. П. Розвиток національних монополій на прикладі підприємств комунальної сфери. Бізнес Інформ. 2012. № 12. С. 23–26.
- 25.Предпринимателям хотят обеспечить равный доступ к инфраструктуре. URL: <http://chp.com.ua/all-news/item/14649-predprinimateliam-hotyat-obespechit-ravnyj-dostup-k-infrastrukturu>.
- 26.Провайдерам наконец-то облегчат доступ к инфраструктуре. URL: <https://internetua.com/provaideram-nakonec-to-oblegchat-dostup-k-infrastrukturu>.
- 27.Про затвердження Порядку ліцензування видів господарської діяльності, державне регулювання яких здійснюється Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : Постанова Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг № 548 від 03.03.2020 р. – Електронний ресурс. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0548874-20#Text>
- 28.Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг : закон України № 1540-8 від 22.09.2016 р. - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-19#Text>

29. Про природні монополії : Закон України від 20 квітня 2000 року № 1682-III із змінами та доповненнями
30. Савко О. Я. Дослідження умов функціонування природних монополій. // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління, Том 30 (69), № 2, 2019. – С. 160-163.
31. Сосна С.А. Концессионное соглашение: теория и практика. – М.: Нестор Академик Паблишерз, 2002.
32. Стратегия развития газовой промышленности России. – М.: Энергоатомиздат, 1997.
33. Титов Е. С. Роль и перспективы развития естественных монополий в Российской Федерации. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/53082669.pdf>.
34. Тюріна Н. М. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства
35. Управление государственной собственностью. / под ред. В. И. Кошкина. – М, 2002. – С. 266.
36. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика / пер. с англ. – М.: Дело, 2002. – 829 с.
37. Хрустальова В. В., Ференц С. І. Основні теоретичні підходи до визначення сутності та регулювання природно-монопольних галузей // Інфраструктура ринку. – 2018. – Випуск 24. – С. 65–72.
38. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: реориентация теории стоимости. – М.: Экономика, 1996.
39. Ширяева Р. И. Институциональное обеспечение реализации потенциала государственной собственности. // Вопросы экономики и права, 4, 2011. – Р. 154–158.
40. Щербанин Ю. А. Естественные монополии: возможность создания конкурентной среды? // Научные труды: Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН, № 11, 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/estestvennyye-monopolii-vozmozhnost-sozdaniya-konkurentnoy-sredy>.

41. Alessi L. de. The Economics of Property Rights: a Review of Evidence. – L.: Research in Law and Economics, Vol. 2, 1980.
42. Arthur De Vany, Walls D. Natural gas industry transformation, competitive institutions and the role of regulation. Energy Policy. V. 22. № 9, sept. 1994.
43. Baumol W.J. Panzar J.C. Willing R.D. Contestable Markets and the Theory of Industry Structure. – N.Y, 1982.
44. Body of Knowledge on Infrastructure Regulation. // ERRA. URL: <https://erranet.org/knowledge-base/body-knowledge-infrastructure-regulation>.
45. Bonbright J. Principles of Public Utility Rates. New York: Columbia University Press, 1961.
46. Brown A., Stern J., Tenenbaum B., Genger D. Handbook for Evaluating Infrastructure Regulatory Systems. // The World Bank, 2006. – P. 198–199.
47. Brown I. Regulation of gas and electric utilities in the USA. Energy Policy. V. 14. № 2, apr. 1986.
48. Coursey D., Isaac R. M., Smith V. Natural Monopoly and the Contested Markets: Some Experimental Results. // Journal of Law & Economics, №. 27 (1), 1984. – P. 91-113.
49. Demsetz H. Why Regulate Utilities? // Journal of Law and Economics. – 1968. C. 55-65.
50. Domberger S. Economic Regulation through Franchise Contracts. Privatisation and Regulation – the UK Experience. Ed. by J. Kay, C. Mayer, D. Thompson. Clarendon Press, Oxford, 1986.
51. England G. The regulation of private monopolies. Energy Policy. V. 14. № 1, feb. 1986.
52. Hammond E., Helm D., Thompson D. British Gas: Options for Privatisation. Privatisation and Regulation – the UK Experience. Ed. by J. Kay, C. Mayer, D. Thompson. Clarendon Press, Oxford, 1986.
53. Kim S. R., Horn A. Regulation policies concerning natural monopolies in developing and transition economies. – United Nations Department of Economic and Social Affairs, 1999. – 25 p.

54. Licensing in the Energy Sector: scaling up energy efficiency investments task force / second meeting. – Minsk, Republic of Belarus, 2017. – 22 p.
55. McLean L. The Origin and Strange History of Regulation in the UK: Three Case Studies in Search of a Theory. / Paper for ESF/SCSS Exploratory Workshop: The Politics of Regulation. Barcelona. – 2002.
56. Ramsey F. A Contribution to the Theory of Taxation // Economic Journal. – 1927. – Vol. 37, №1.
57. Umantsiv I., Lebedeva L., Mytrofanova A. Modern trends in governance of state ownership relations. // Baltic Journal of Economic Studies, Vol. 5, No. 5, 2019. – P. 155–164. URL: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-5-155-164>.
58. Veljanovski C. Experience with regulation. Energy Policy. V. 17. № 4, august 1989.
59. Vertrag zur gründung der europäischen wirtschaftsgemeinschaft. – Rom, 1957. – <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:11957E/TXT&from=EN>
60. What is ERRA. // ERRA. URL: <https://erranet.org/about-us/what-is-erra>.
61. Winward J. The privatization programme and the consumer interest. Energy Policy. V. 17. № 5, october 1989.
62. Wright M. Government divestments and the regulation of the natural monopolies in the UK. The case of British Gas. Energy Policy. V. 15. № 3, june 1987.

ДОДАТКИ

Розподіл компетенцій з ліцензування діяльності природних монополій країнами Західної Європи*

Діяльність	Міністерство	Енергетичний регулятор	Інші структури	Не регулюється
Мережі передачі електроенергії				
Затвердження планів діяльності	FR, GR, PT, ES, NL, TR, IT, RO, CZ, UK,	BE, FR, GR, HU, PL, ES, TR	DK, IE, TR, IT, DE	AT, FI
Отримання дозволів на будівництво	AUT, BE, DK, FI, FR, PT, GR, ES, UK, IT, CZ	FI, HU, IE, ES	AT, GR, PL, ES, NL, IT, RO, DE, TR	
Отримання дозволів на використання	AT, BE, DK, FR, GR, PT, ES, NL, IT	FI, HU, IE, PL, ES, UK, RO, CZ	AT, ES	TR, DE
Мережі розподілу електроенергії				
Затвердження планів діяльності	GR, PT, UK, NL, TR, IT, RO, CZ	BE, GR, HU, PL, TR	DK, FR, IE, TR, IT	AT, FI, DE
Отримання дозволів на будівництво	AT, BE, GR, PT, ES, UK, IT, CZ	HU, IE	AUT, GR, PL, ES, NL, IT, RO, DE, TR	DK, FI, FR
Отримання дозволів на використання	AT, BE, DK, GR, PT, ES, NL, IT	FI, HU, IE, PL, UK, RO, CZ	AT, FR, ES, IT	TR, DE

Перелік умовних скорочень: FR – Франція; ES – Естонія; NL – Нідерланди; HU – Угорщина; AUT (AT) – Австрія; FI – Фінляндія; PL – Польща; DE (DK) – Данія; BE – Бельгія; IT – Італія; CZ – Чехія; RO – Румунія; GR – Греція; UK – Великобританія; IE – Ірландія; TR – Туреччина; PT – Португалія.

* сформовано автором на підставі [54]

